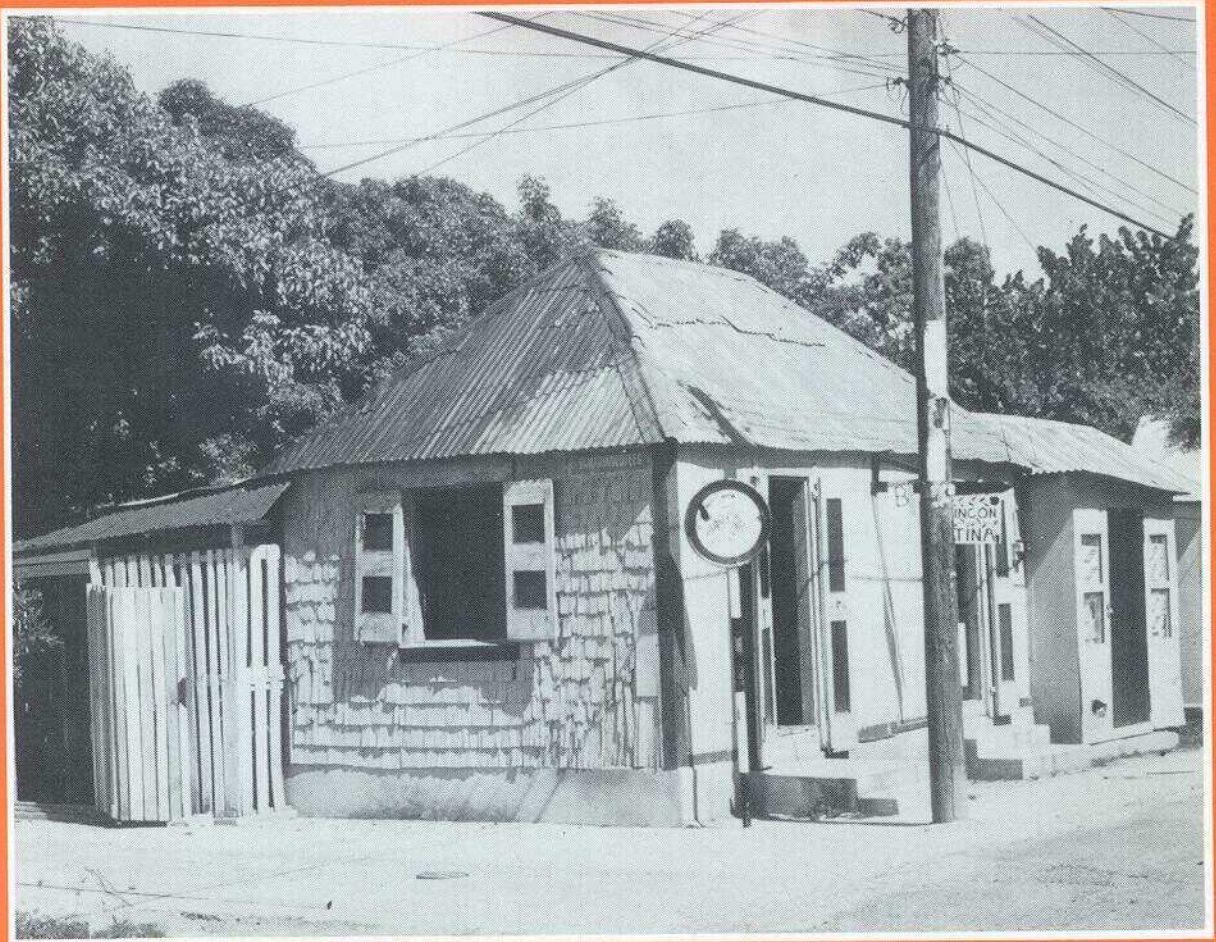

BULLETIN

JAARGANG 86
NUMMER 4, 1987

KNOB

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

DE WALBURG PERS

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

mr. C. H. Goekoop, voorzitter
drs. U. F. Hylkema, vice-voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris, p/a Huis de Pinto,
St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminapark 60,
3581 NP Utrecht
drs. B. Bakker, drs. Ch. Dumas, drs. T. A. S. M. Panhuysen,
drs. M. A. Prins-Schimmel, drs. J. F. van Regteren Altena,
drs. W. F. Renaud, ir. N. C. G. M. van de Rijt,
drs. M. L. Stokroos, prof. dr. ir. F. W. van Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de
Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemon-
derzoek.

Het Bulletin KNOB verschijnt in vijf afleveringen per jaar.

REDACTIE

ir. A. H. van Drunen, drs. Ch. Dumas (voorzitter redactie),
drs. M. E. de Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen,
drs. J. R. Magendans, ir. E. J. Nusselder,
prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge, drs. A. G. Schulte
(vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg),
drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers (eindredacteur),
drs. C. C. S. Wilmer, H. J. Zantkuyl.

SECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011
HB Amsterdam, tel. 020-277706. Geopend 's maandags en
's woensdags van 9-17 uur.

Aanmelding als lid, opgave van adreswijziging of van
beëindiging van het lidmaatschap voor 1 december te zenden
aan het secretariaat.

Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot en met december.

Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugdlid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een
acceptgirokaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Amsterdam.

Losse nummers en banden

- Losse nummers f 15,- per aflevering (voorzoover
voorradijg);

- banden: prijs op aanvraag.

Losse nummers verschenen t/m 1985 en banden uitsluitend
verkrijgbaar bij het secretariaat.

Losse nummers verschenen na 1 januari 1986 verkrijgbaar in
de boekhandel of rechtstreeks bij De Walburg Pers, Postbus
222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij De Walburg Pers,
Postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522*
ISSN 0166-0470

INHOUD

<i>Y. Attema,</i> Monumentenzorg en architectuurgeschiedenis van de Nederlandse Antillen	145
<i>A. de Vries</i> De gewelfschilderingen in de Broerenkerk te Zwolle	161
Boekbesprekingen	179
Monumentenberichten	185
KNOB Nieuws van de bond en actuele informatie	188

Afbeelding omslag:

*Houten woonhuisjes in Philipsburg, Sint Maarten (zie
artikel).*

© 1987 KNOB, AMSTERDAM
DE WALBURG PERS, ZUTPHEN

*Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.*

*No part of this book may be reproduced in any form, by
print, photoprint, microfilm or any other means, without
written permission from the publisher.*

Y. ATTEMA *

MONUMENTENZORG EN ARCHITECTUUR- GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE ANTILLEN

ENKELE AANTEKENINGEN BIJ DE BESPREKING VAN JOAN D. VAN ANDEL 'CARIBBEAN
TRADITIONAL ARCHITECTURE' EN MICHAEL A. NEWTON 'ARCHITECTUUR EN BOUWWIJZE
VAN HET CURAÇAOSE LANDHUIS'

Langzamerhand komt de architectuur van de Nederlandse Antillen completer in beeld. Recente bewijzen daarvan zijn de publikaties van Joan van Andel en Michael Newton; zij vormen een schakel in de nog bescheiden keten van onderzoek naar de bouwkunst van Nederlands West-Indië. Omdat de architectuur van het Caribische gebied (afb. 1) relatief weinig bekendheid geniet, leek hun bespreking een goede aanleiding om eens de aandacht te vestigen op de problematiek rond het Antilliaanse monument. Deze bijdrage bestaat uit drie gedeelten: iets over monumentenzorg op de Antillen, de stand van het onderzoek naar bouwkunst en stedenbouw aldaar en een bespreking (met enige kanttekeningen) van de genoemde publikaties.

Iets over monumentenzorg op de Nederlandse Antillen

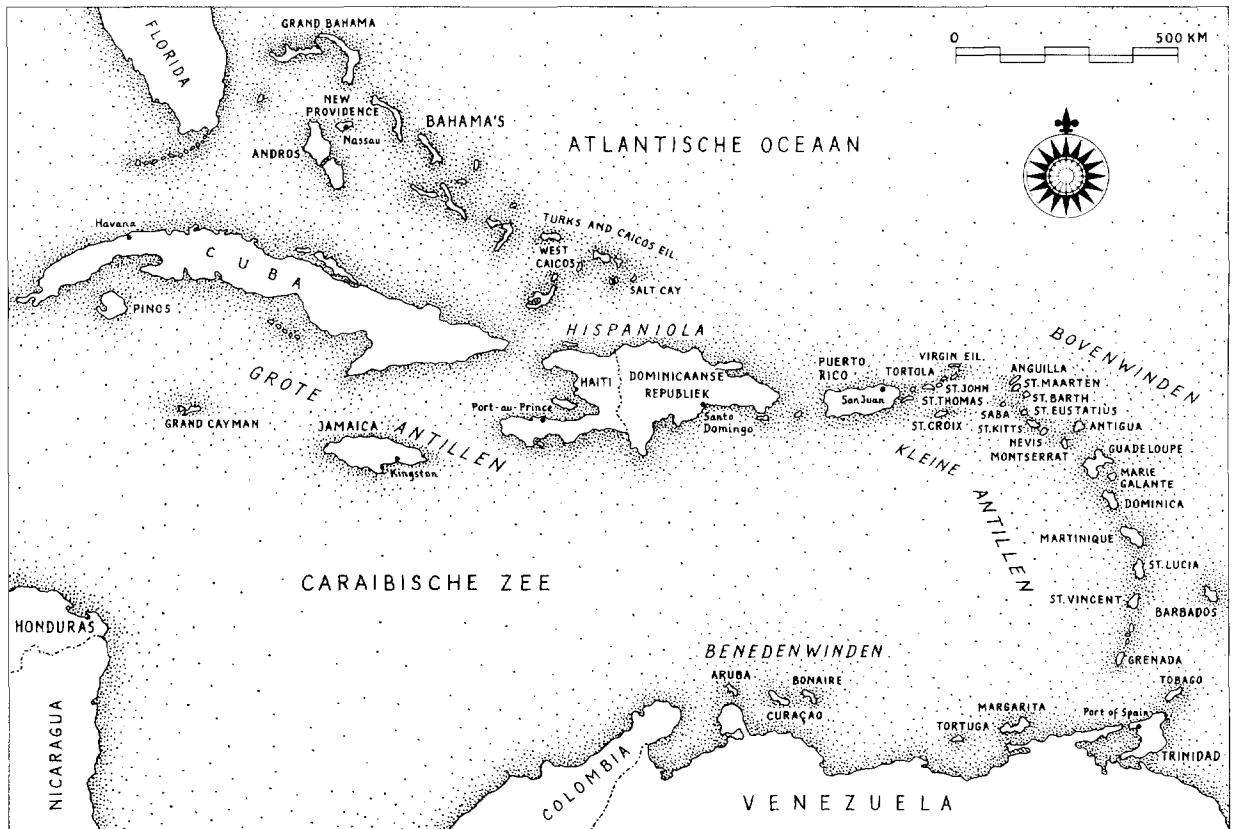
Dat het onderwerp monumentenzorg en wat daarmee samenhangt op de Antillen door relatief weinig instanties en personen een warm hart wordt toegedragen, is voor een deel te wijten aan het niet effectief zijn van de *Landsverordening Monumentenzorg Nederlandse Antillen*. Deze verordening werd in 1979 aangenomen, maar is, wegens de decentralisatiepolitiek en de (niet door elk eiland gekoesterde) wens tot autonomie, nog steeds niet in uitvoering. Gezien haar aard zou echter de *E.R.O.C. (Eilandsverordening Ruimtelijke Ontwikkelingsplanning Curaçao; in werking sedert 3 oktober 1983)* een bruikbaar alternatief tot (enig) behoud van het historische bouwbestand kunnen vormen. Toch wordt voor dit doel zelden of nooit gebruik

gemaakt van deze verordening, die de overheid de juridische basis kan verschaffen om regulerend op te treden ten aanzien van stedelijke uitbreidingen en vernieuwingen, de bescherming van behoudenswaardige stads- en dorpsgezichten, en het voorschrijven van toe te laten bestemmingen voor grondgebruik.¹

Wat desondanks tot nog toe aan restauraties en publikaties tot stand is gebracht, is hoofdzakelijk te danken aan particulier initiatief (landhuseigenaren, Stichting Monumentenzorg Curaçao, architecten en architectuurhistorici). Een positieve ontwikkeling van de laatste tijd is echter dat er in de Antilliaanse pers zo nu en dan artikelen verschijnen waarin wordt gewezen op het verval dat Punda en Otrobanda bedreigt en waarin voorstellen worden gedaan tot verbetering van de situatie. Ook worden van de zijde van de Antilliaanse overheid wel pogingen ondernomen om tot daden over te gaan; bijvoorbeeld door de D.R.O.V. (Dienst Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting) die het *Actieplan Binnenstad* (Punda; 1984), het *Vierstegenplan* (Otrobanda; 1984) en de *Monumenteninventarisatie Curaçao Aanzet tot een monumentenbeleid* (1986) ontwikkelde. Of deze plannen op korte termijn kunnen worden verwezenlijkt, zal in hoge mate afhangen van de bereidheid van de Antilliaanse overheid om de monumentenzorg politiek en economisch te ruggesteunen. Niettemin is er een en ander in beweging en zijn er contacten over dit onderwerp tussen Curaçao, de afdeling Internationale Betrekkingen van het Ministerie van WVC en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

* De auteur studeerde Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en is sinds 1977 verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Haar belangstelling gaat in het bijzonder uit naar de architectuur van West-Indië, op welk onderwerp zij in 1974 afstudeerde bij Prof. C. L. Temminck Groll.

¹ *Encyclopedie van de Nederlandse Antillen*, J. Th. de Palm, red., Zutphen 1985, 147, s.v. 'E.R.O.C.'

Afb. 1. Overzicht van het Caribische gebied en gedeelten van Noord- en Zuid-Amerika (tekening T. Brouwer, 1987).

Het niet-operatief zijn van een wettelijk kader heeft niet alleen zijn weerslag op Curaçao, maar werkt ook door op de andere eilanden. Uitzonderingen vormen in zekere zin de Bovenwinden Saba en Sint Eustatius. Het kleine Saba houdt zijn monumentenbestand, traditiegetrouw, in goede staat; op Sint Eustatius wordt met veel inspanning en succes door de Sint Eustatius Historical Foundation gestreden voor behoud en restauratie van belangrijke monumenten. Maar, evenals op Sint Maarten en de Benedenwinden, dreigt ook op Sint Eustatius het aantal kleinere traditionele woonhuizen snel in aantal te verminderen en wordt zelfs op Saba een enkele keer een karakteristiek woonhuis door een betonnen variant vervangen. Onvermijdelijke ontwikkelingen, die nog zullen toenemen naarmate een effectief monumentenbeleid langer op zich laat wachten.

Stand van het onderzoek naar bouwkunst en stedenbouw van de Nederlandse Antillen

Spil en drijvende kracht achter de huidige activiteiten op het terrein van de historische gebouwde omgeving van de Nederlandse Antillen – om precies te zijn de Antillen van de Vijf en Aruba – is sinds de jaren zestig prof. dr. C. L. Temminck Groll. Van hoogleraar in de architectuurgeschiedenis M. D. Ozinga – schrijver van *De monumenten van Curaçao in woord en beeld* (1959) – erfde Temminck Groll de liefde voor de architectuur van 'Nederland Overzee'; een liefde die hij op zijn beurt wist over te brengen op enkele van zijn studenten. De invalshoeken van waaruit Joan van Andel en Michael Newton hun boeken hebben geschreven, staan voor de twee vakgebieden waarop Temminck Groll zich bij uitstek heeft bewogen: de architectuurgeschiedenis, die hij een aantal jaren doceerde aan het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht en

de bouwkunde – in het bijzonder de restauratie – die hij tot maart 1986 onderwees in Delft.

Het eerste substantiële onderzoek naar de architectuur van de Nederlandse Antillen ligt vast in het genoemde boek van Ozinga. Het verscheen in 1959 vanwege de Stichting Monumentenzorg Curaçao en vertoont qua opzet en diepgang nauwe verwantschap met de reeks Beschrijvingen van de *Monumenten van Geschiedenis en Kunst (Geïllustreerde Beschrijving)*. Tot 1967 zal het duren voor de bouwkunst van de Nederlandse Antillen opnieuw gedegen aandacht krijgt. In dat jaar verschijnt het rapport van C. L. Temminck Groll, *Monumentenzorg in Suriname en de Nederlandse Antillen (1967)*. Een rapportage die Temminck Groll op verzoek van de regering van de Nederlandse Antillen in 1976 nader uitwerkte – niet in het minst met het oog op de (nog immer niet effectieve) *Landsverordening Monumentenzorg*. Het laat zich verstaan dat in de jaren 1979-1986 de materiële situatie niet is verbeterd. Hoe teleurstellend dit ook zij, verheugend is dat op het gebied van inventarisatie en documentatie wel het een en ander tot stand is gebracht en in de vorm van een publikatie of een (nog uit te geven) scriptie voorhanden. De meeste studies zijn verricht onder auspiciën van prof. Temminck Groll (zie ook het als bijlage bijgevoegde literatuuroverzicht). In de afgelopen dertig jaar hebben alle zes eilanden in meer of mindere mate aandacht gekregen. Wat nog mankeert is een beredeneerd stilistisch en typologisch overzicht van de architectuur van alle zes eilanden. Kunsthistoricus W. van Alphen heeft daartoe in zijn scriptie *De woonhuisarchitectuur van de Nederlandse Antillen in relatie met die van het Caribisch gebied in zijn geheel (1979)* de eerste belangrijke stappen gezet en het is te hopen dat de volgende worden gezet in het *Zes Eilandenboek* door Temminck Groll samen te stellen.

Het is wenselijk dat ten behoeve van dit boek het voorwerk van Van Alphen verder wordt uitgewerkt, te weten het onderzoek naar de stilistische en typologische verwantschappen tussen de architectuur-uitingen binnen het gehele Caribische eilandengebied en naar de relaties daarvan met de architectuur van de verschillende (voormalige) koloniale moederlanden. Bij een dergelijk onderzoek dient ook de architectuur van (delen van) het vasteland van Zuid-Amerika en van de Zuidoostelijke staten van Noord-Amerika (ten dele voormalige Engelse koloniën) te worden betrokken. Daarbij zou, behalve de stilistische karakteristieken overgebracht vanuit het moederland, vooral ook aandacht moeten worden gegeven aan de vraag naar de eigen inbreng van lokale bouwmeesters en ambachtslieden en de versmelting van inheemse met buitenlandse elementen. Een zo brede opzet is één van de voorwaarden voor een zuiver stilistische en typologische inter-

pretatie van de bouwkunst van de Nederlandse Antillen en Aruba.

De laatste jaren zijn wel enkele (deel)studies van dien aard verschenen, bijvoorbeeld D. Buisseret, *Historic Architecture of the Caribbean (1980)*, maar de reikwijdte blijft door de omvang van het studiegebied en de gecompliceerdheid van het onderwerp toch beperkt. Zelfs in de (oriënterende) studie van Buisseret, die als historicus is verbonden aan de University of the West Indies (Kingston/Jamaica) en zo het Caribisch gebied 'bij de hand' heeft, overheerst de informatie over Jamaica. Meer uitwisseling van gegevens en geregelder onderling contact tussen het internationale gezelschap van deskundigen kan misschien leiden tot een meer geïntegreerde bestudering.

Een Caribische organisatie die zich op het terrein van de monumentenzorg beweegt, is de Caribbean Conservation Association (C.C.A.). Opgericht in 1967, houdt zij zich ondermeer bezig met behoud en restauratie van het culturele erfgoed in het Caribische gebied. Wellicht zien de C.C.A. en de Universiteit van de Nederlandse Antillen (U.N.A.) kans om in de nabije toekomst samen internationale symposia te organiseren over monumentenzorg, restauratieproblematiek en architectuurgeschiedenis van West-Indië. Dat de U.N.A. in deze onderwerpen is geïnteresseerd en tot een dergelijke organisatie in staat, spreekt uit het recent verschenen U.N.A.-cahier no. 22 (september 1986), dat als titel meekreeg *Monumenten mij een zorg?* en uit het feit dat de onderwerpen monumentenzorg en restauratie voorkwamen op het programma van het door de U.N.A. in juni 1986 gehouden congres *NOS FUTURO Wegen naar een toekomst voor de Nederlandse Antillen*. Ook het bestaan van de *Monumenteninventarisatie Curaçao Aanzet tot een monumentenbeleid (1986)*, geeft redenen tot optimisme.

In tegenstelling tot de ruimtelijke ordening van jongere datum en onderwerpen als volkshuisvesting en (volks)-woningbouw² tenslotte, is de historische stedebouw van de verschillende eilanden tot nu toe weinig of niet onderwerp van aparte studie geweest. Die invalshoek kan echter van essentieel belang zijn bij de ontwikkeling van structuurplannen, maar ook bij restauratie, renovatie en reconstructie in binnenstadsgebieden. Bij de Monumenteninventarisatie Curaçao komt dit aspect overigens wel zijdelings aan de orde.

2 Zie voor literatuur over volkshuisvesting en (volks)woningbouw 'Criens (1985), 248 e.v.

Bespreking van Joan D. van Andel, 'Caribbean Traditional Architecture. The traditional architecture of Philipsburg, St. Martin (N.A.).' Antillen Working Papers 10. Leiden 1985.

Uitgave Caraïbische Afdeling Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde Leiden. ISBN 90.67.18.011.4, 87 p., zwart-wit geïllustreerd met foto's, plattegronden, doorsneden en figuren. Verkrijgbaar voor ca. f 20,— bij boekhandel of KITLV.

Vanuit de vooronderstelling dat de traditionele (woonhuis)architectuur van het Nederlandse deel van Sint Maarten³ kenmerkend is voor het overgrote deel van het Caribische gebied, heeft de Amsterdamse kunsthistorica Joan van Andel een boekje geschreven waarin de architectuur en stedenbouw van Philipsburg centraal staan. Dat blijkt overigens niet direct uit de titel op het omslag *Caribbean Traditional Architecture*, die een meer algemene aanpak doet vermoeden. Eerst uit titelpagina en inhoudsopgave blijkt dat het vooral gaat om de traditionele architectuur van Philipsburg (afb. 2) en, zijdelings, om de verwantschap daarvan met de bouwkunst in andere delen van het Caribische gebied. Maakte het boekje deel uit van een reeks over de architectuur van het Caribische gebied, dan zou de huidige titel de naamgever daarvan kunnen zijn. Blijft echter het feit dat de 'hoofd'titel die het omslag siert, enigszins misleidend is. Maar dit terzijde.

De aandacht die Sint Maarten in deze publikatie krijgt, verdient dit door Amerikaans toerisme sterk 'veramerikaniserende', half Franse half Nederlandse eiland ten volle. Vertrek van de lokale bevolking, komst van talloze vreemdelingen, grootschalig toerisme, grillige economische ontwikkelingen, schrille tegenstellingen tussen rijk en arm en weinig oog voor het unieke en karakteristieke van de eigen bouwkunst, oefenen een haast onevenredige druk uit op deze zo kwetsbare samenleving en haar gebouwde omgeving. Hierdoor verontrust – en geïnspireerd door de kenner van de Antilliaanse bouwkunst bij uitstek, C.L. Temminck Groll – heeft Joan van Andel met oog voor detail de traditionele bouwkunst en stedenbouw van Philipsburg geanalyseerd en beschreven. Dat heeft een vanwege de voertaal op Sint Maarten in het Engels geschreven boekje opgeleverd, waaraan – gelukkig – enkele kritische noten aan het adres van de Antilliaanse overheid betreffende het monumentenbeleid niet ontbreken.

Caribbean Traditional Architecture omvat zes hoofdstukken. Het eerste wordt gevormd door een korte inleiding; volgen drie hoofdstukken waarin aandacht voor respectievelijk 'History and town-planning aspects of Philipsburg', 'The traditional do-

Afb. 2. Tweelaags woonhuis op stenen onderbouw aan de Frontstreet in Philipsburg, Sint Maarten (foto auteur, 1979).

mestic architecture of Philipsburg', en 'Other traditional architecture' (te weten besprekingen van het Raadhuis, de Methodistenkerk en landhuis 'Vineyard'); het vijfde hoofdstuk gaat in op 'The present state of the traditional domestic architecture of Philipsburg and some views on monument policy' en hoofdstuk zes behelst een samenvatting en enkele conclusies. Als bijlagen zijn opgenomen een matrix van de traditionele woonhuisarchitectuur met een daarbij behorende plattegrond van Philipsburg en enkele tekeningen en doorsneden van kenmerkende architectuuronderdelen, zoals ramen en deuren met shutters of louvres en opgeklampte (orkaan)luiken. De teksten zijn verlicht met zwart-wit foto's – die, evenals de overige afbeeldingen, veelal een pagina verder staan dan de bijbehorende tekst – plattegrondjes, een schematische weergave van de variaties op het basistype woonhuis en enkele projectietekeningen van vakwerkconstructies. Een register ontbreekt; wellicht omdat via de inhoudsopgave de onderwerpen wel zijn terug te vinden. Toch zou, meen ik, een register de bruikbaarheid van dit boek verhogen; ook omdat de compacte bladspiegel, de bronvermelding in de tekst en de vele aanhalingstekens en haakjes het beeld wat overzichtelijk maken. Inmiddels (1986) is een herdruk

3 Het grootste gedeelte van het ca. 86 km² grote Sint Maarten is bij de verdeling van het eiland in 1648 aan Frankrijk toegewezen; de grens loopt dwars over het eiland, van oost naar west. Hoewel de houtarchitectuur van beide gedeeltes zeer veel overeenkomsten vertoont, is in Marigot, de hoofdplaats van Frans Sint Maarten, de Franse invloed vooral merkbaar in details als de gietijzeren balkonhekjes.

verschenen, waarbij wel het probleem van het snel verschromende omslag werd verholpen maar, denkkelijk om financiële redenen, is afgezien van aanpassing van de titel, herordening van de afbeeldingen en correctie van de drukfouten.

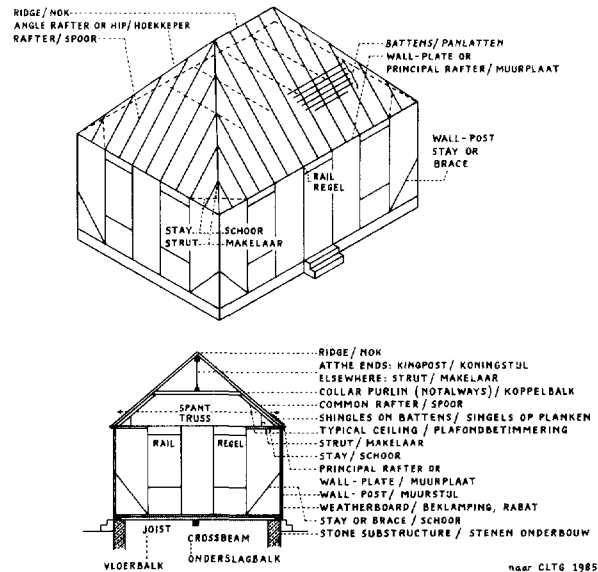
Vooraf uit hoofdstuk 3 is goed een beeld te distilleren van het typische karakter van de traditionele woonhuisarchitectuur van Philipsburg. Massa, plattegrond, constructie, materiaalgebruik, architectonische en versierende elementen, afwerking en kleurgebruik worden daarin besproken. Behalve voor deze met het oog te constateren fysieke kenmerken, is er ook aandacht voor minder eenvoudig te beantwoorden vragen als: wie waren – met een groot woord – de bouwmeesters, waardoor lieten zij zich inspireren en wanneer zijn hun bouwwerken ontstaan. Omdat deze aspecten veelal ook van toepassing zijn op de traditionele (hout)bouwkunst van andere Caribische eilanden boven de wind – waaronder de Nederlandse Antillen Saba en Sint Eustatius – geef ik daarvan (met kanttekeningen) een samenvatting, die in essentie is ontleend aan de Summary. Maar eerst enkele bijzonderheden over Philipsburg, de hoofdplaats van Nederlands Sint Maarten.

Korte karakteristiek van Philipsburg

Ruim een eeuw na de kolonisatie door de Nederlanders, in 1630-31, is in 1733 het huidige Philipsburg gesticht. De plaats ligt op een 1700 meter lange, vrij smalle zandrug, die Great Saltpond scheidt van Great Bay en die een verbinding vormt tussen de heuvels Forthill en Pointe Blanche. Het verbouwen van suikerriet, katoen en indigo en, tot in onze eeuw, de zoutwinning, vormden de belangrijkste bronnen van bestaan. Tegenwoordig is een groot deel van de bevolking afhankelijk van horeca en toerisme of werkzaam in de middenstand of bij de overheid.

Ondanks het 18e-eeuwse stichtingsjaar is de nog bestaande historische architectuur hoofdzakelijk 19e- en vroeg-20e-eeuws; een gevolg van de bijna alles verwoestende orkaan van 21 september 1819. Orkaangevaar heeft overigens ook geleid tot het ontstaan van een aantal voor de Caribische architectuur karakteristieke elementen, zoals de specifieke vakwerkconstructie, de orkaanluiken en de vrijstaande half-rond gemetselde orkaanschuilplaatsen.

Stedebouwkundig is Philipsburg sterk bepaald door haar ligging op de smalle zandrug. Dat heeft geleid tot het zo kenmerkende stratenpatroon van twee parallel aan elkaar en aan Great Bay en Saltpond liggende straten – Frontstreet of Voorstraat en Backstreet of Achterstraat. Daartussen zijn in de loop der tijd talloze verbindingsstraatjes of stegen ontstaan.

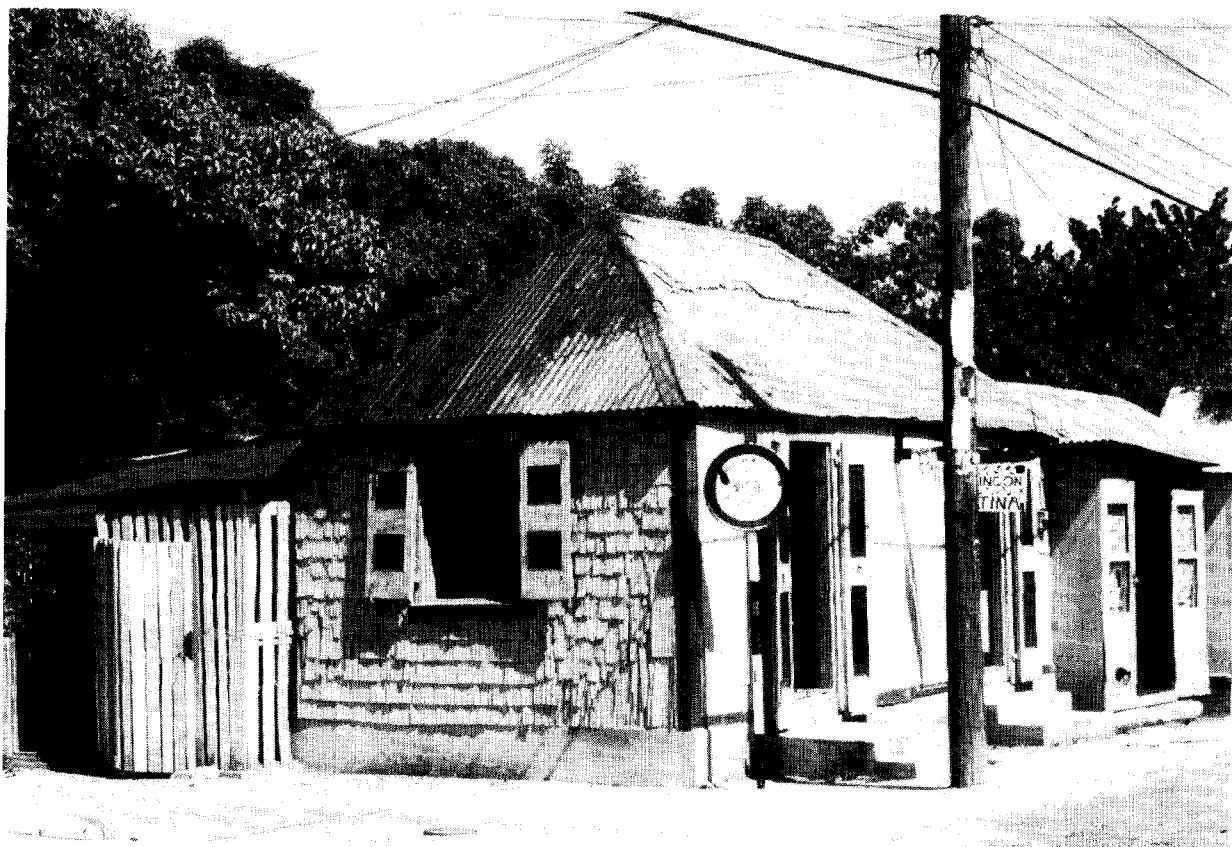

Afb. 3. Constructie en doorsnede van een traditioneel woonhuis in Philipsburg, Sint Maarten (tekening T. Brouwer naar C. L. Temminck Groll, 1985).

De huizen der welgestelden liggen, zoals te verwachten, voor het merendeel aan de Voorstraat; die der minder kapitaalachtigen aan de Achterstraat. Dit geometrische patroon bestaat nog steeds, zij het dat de aanblik van Philipsburg de laatste decennia steeds meer is veranderd. Werd tot voor twintig jaar de bebouwing gedomineerd door de torentjes van Raadhuis en Methodistenkerk aan de Voorstraat, nu zijn de dominanten moderne hotels en andere (te) grote gebouwen. Hun rooilijn, schaal, materiaalgebruik en detaillering hebben weinig of niets meer van doen met de bescheiden historische architectuur van het eiland.

Het traditionele woonhuis van Philipsburg

Het basistype van het traditionele woonhuis van Philipsburg en – zoals de auteur terecht stelt – ook van dat op andere Bovenwindse eilanden, is rechthoekig en (nagenoeg) altijd opgetrokken op een (natuur)stenen fundering; het telt een of twee bouwlagen en wordt gedekt door een schilddak of een zadeldak. Binnen dit basistype zijn, met ondergeschikte variaties, twee hoofdtypen te onderscheiden: het geheel houten verdiepingloze huis en het twee bouwlagen tellende huis, waarvan de begane grond is opgetrokken uit natuursteen en de verdieping uit hout. Het basistype van de constructie (afb. 3) is onveranderlijk vakwerk, bestaande uit een geraamte van stangen en regels, verbonden en verstijfd door schoorwerk. Geraamte en open

Afb. 4. Eenlaags houten woonhuisjes op de hoek van de Tamarindesteeg in Philipsburg, Sint Maarten (foto auteur, 1976).

dakstoel zijn door pen-en-gat met elkaar verbonden. Vanwege orkaangevaar vindt de verankering in de grond plaats. De bekleding van de wanden bestaat uit gepotdekselde houten delen (vroeger ook houten singels); die van het dak tegenwoordig uit golfplaat, een goedkopere en gemakkelijker aan te brengen vervanging van de oorspronkelijk houten daksingels. De ramen en deuren hebben houten (of glazen) shutters of louvres en/of opgeklampte (orkaan)luiken. Contrasterend kleurgebruik – helderrood voor de daken en pastelkleuren voor de wanden –, en veranda's met mooi houtsnijwerk (West Indian Gingerbread, fret- of frillwork) zorgen voor de afwisseling en maken van het eenvoudigste huis nog een aantrekkelijk geheel. De interieurs zijn meestal zeer sober, zowel van indeling, als van kleur en decoratie.

Hoe wij ons de bouwkunst in Philipsburg in de jaren dertig van de vorige eeuw moeten voorstellen, beschrijft de Groninger landbouwkundige M. D. Teenstra. Het zou jammer zijn om deze aardige passage hier niet aan te halen. Teenstra: *De kleinste huisjes*

zijn geheel van hout opgetrokken, en rondom met kleine plankjes (singels) beslagen (afb. 4). Van de overigen zijn de muren, eveneens als die van de geringere woningen aan Kaap de Goede Hoop, van ruwe onregelmatige klipsteen, wel zwaar, grootendeels zijn zij een paar voeten dik, maar niet hoog opgebouwd. De venster-kozijnen zijn zeer klein, hetgeen bij de dikte der muren, nog te meer in het oog valt. Op de muren wordt dan een zeer vlak dak gelegd, waarvan de kappanten uit Amerikaansch hout vierkant gezaagd worden, en even als de daarop gelegen wordende planken, geschaafd zijn. In de meeste huizen vindt men geene zolders, en zoo dezelve er al zijn, liggen zij als eene vliering ter hoogte van het midden des daks, om de lage vertrekken niet nog meer te benaauwen. Grootere huizen zijn van 2 of 3 daken voorzien; en alleen eenige der voornaamste huizen zijn van twee verdiepingen, waarvan alsdan het beneden gedeelte of voor een pakhuis van negotie, of voor eene bergplaats van provisiën, enz. gebezigd wordt. Van dezen zijn de muren uitwendig wit bepleisterd en van binnen

zeer bont behangen, en de daken met singels gedekt. De grootste luister, en de meeste aangenaamheid dezer groote huizen, bestaat in derzelver breede gallerijen, waarop ruime porte brisées (openslaande deuren) uitkomen.⁴

Teenstra zegt het al, het hout werd veelal geïmporteerd vanuit Noord-Amerika, waar aan het begin van de 19e eeuw een bescheiden industrie van geprefabriceerde houten huizen in opkomst was. Onderzoek heeft uitgewezen dat dergelijke prefab-constructies door het gehele Westindische gebied werden gebruikt. Hoewel Joan van Andel voor Philipsburg niet heeft kunnen vaststellen dat ook daar uit Noord-Amerika afkomstige geprefabriceerde houtconstructies zijn toegepast, vertoont naar haar mening het type constructie op Sint Maarten daarmee wel degelijk overeenkomst. Een vooronderstelling die ik, voor het buureiland Sint Eustatius althans, met bewijzen kan staven. Uit het Oud Archief van Sint Eustatius is mij bekend dat daar in elk geval al aan het einde van de 18e eeuw is gebouwd met een uit het Noordamerikaanse Baltimore afkomstige prefab-constructie;⁵ in hoeverre dan in Amerika al sprake is van een werkelijke prefab-industrie zal nader onderzoek moeten uitwijzen.

Een breekpunt in het onderzoek naar bouwmeesters en dateringen vormt telkenmale het schaarse archiefmateriaal. In het algemeen bevatten de (incomplete en maar ten dele toegankelijke) oude archieven over West-Indië, die zich bevinden in het Archief van Curaçao en in het Algemeen Rijks Archief in Den Haag, weinig of geen bijzonderheden omtrent de 'gewone' woonhuisarchitectuur; belangrijker geachte zaken als verdedigingswerken en overheidsgebouwen worden nog wel eens vermeld. Toch kan, meen ik, systematisch archiefonderzoek ook voor Sint Maarten het bestaande beeld nog wel verfijnen. Enige nadere informatie is bijvoorbeeld al te ontleen aan *Publicaties en andere wetten betrekking hebbende op St. Maarten St. Eustatius Saba 1648/1681-1816*. West Indisch Plakaatboek 3 Nederlandse Antillen Bovenwinden (J. Th. de Smidt en T. van der Lee, eds.) Amsterdam, 1979. De datering van het historische bouwbestand ligt, zoals gezegd, door de orkaan van 1819 overwegend in de 19e en de vroege 20e eeuw.

Stilistische aspecten

Gaat het erom de architectuur van Philipsburg stilistisch te benoemen, dan pleit Joan van Andel ervoor dat te doen met de term 'unique West Indian style'. Een omschrijving die, met inbegrip van de vele variaties, algemeen toepasbaar is op de traditionele (houten) woonhuisarchitectuur van Philipsburg, en daarmee in feite ook op die van de meeste andere Westindi-

sche eilanden boven de wind (afb. 5, 6, 7): van Trinidad & Tobago benoorden Venezuela tot aan de Bahama's bij Florida, inclusief het eiland Bermuda beoosten de Amerikaanse staat Virginia. Met deze zeer algemene aanduiding wordt het complexe probleem van de herkomst en de verspreiding respectievelijk vermenging van bepaalde stijlkenmerken in (voormalig) koloniaal gebied en het expliciet benoemen daarvan, voorlopig min of meer ondervangen. Vast staat dat er vooral vanaf de 18e eeuw sprake is van een lokale verwerking van Europese, Westafrikaanse en Zuid-oostamerikaanse bouwtradities. Wellicht kan die constatering, gevoegd bij gegevens als verkrijgbaarheid van bouwmaterialen (lokale steensoorten, hout, leem, stro, palmladeren) en aanpassing aan klimatologische bijzonderheden (tropische regenval, orkaangevaar en aardbevingen), metertijd leiden tot een zekere stilistische verfijning.

Een aanzet daartoe zou een eerste indeling van de architectuur van West-Indië in twee grove groepen kunnen zijn: de groep der traditionele uit hout en/of steen opgetrokken gebouwen (met of zonder houtsnijwerk) en die der (meest grotere) uit baksteen en/of natuursteen opgetrokken bouwwerken. Vertoont de eerste groep vrij algemene Westindische kenmerken, met vooral in de details te herleiden stilistische beïnvloeding van elders (lokale tradities, Afrikaanse en Zuid-oostamerikaanse invloeden), bij de tweede groep klinkt de invloed van de kolonisator vaak sterker door (zeer overtuigend op bijvoorbeeld Spaans georiënteerde eilanden als Cuba, Haïti en de Dominicaanse Republiek (het vroegere Hispaniola), en Puerto Rico. Uit de architectuur van de Nederlandse Antillen spreekt die tweedeling heel duidelijk: in de houtbouw op de Bovenwinden is niet of nauwelijks sprake van beïnvloeding vanuit het moederland, terwijl in de overwegend natuur- en baksteenbouw op de Benedenwinden, met name op Curaçao, die invloed in details herkenbaarder aanwezig is. De houtbouw op de Benedenwinden heeft zich tengevolge van de sociaal-economische veranderingen in de 19e en 20e eeuw zo goed als niet kunnen handhaven. Met uitzondering van enkele zo in Frankrijk of Engeland te plaatsen gebouwen als landhuis Rose Hall in Saint James (Jamaica) en Chateau Murat op het Franse eiland Marie Galante (bij Guadeloupe), blijft het een feit dat het bij de architectuur van West-Indië over het algemeen gaat om een eigen

4 M. D. Teenstra, *De Nederlandsch West-Indische Eilanden in derzelver tegenwoordigen toestand*, 2 dln., Amsterdam 1836-1837, II, 249-250.

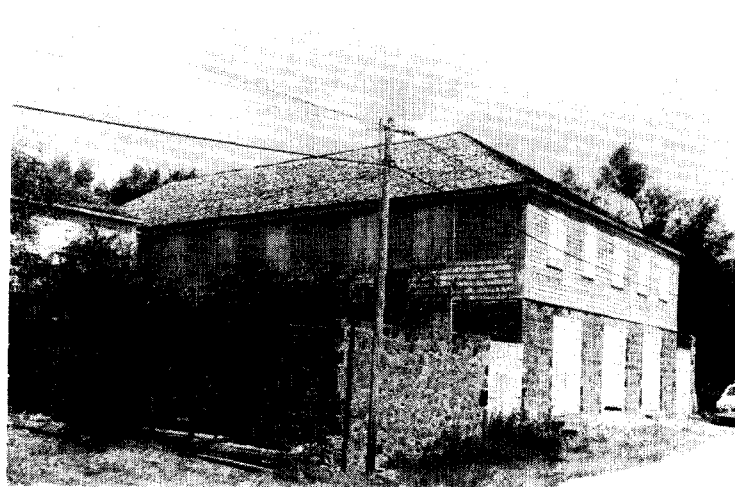
5 Algemeen Rijks Archief, 1e afdeling: Sint Eustatius, Sint Maarten, Saba; Oud Archief tot 1828, nr. 31 (1785-1792). Proces uit 1790 naar aanleiding van ondeugdelijke montage op Sint Eustatius van een uit Baltimore afkomstig prefabconstructie.

Afb. 5. Traditioneel houten tweelaags woonhuis met bekleding van houten singels aan de Fort Oranjestraat in Oranjestad, Sint Eustatius (foto auteur, 1976).

Afb. 6. Een- en tweelaags woonhuizen op (natuur)stenen onderbouw, met een buitenbekleding van houten singels in Basseterre, St. Kitts (foto C. L. Temminck Groll, 1986).

Afb. 7. Traditionele woonhuizen op St. Barths, waarvan behalve de wanden ook de daken (nog) met houten singels zijn bekleed (foto C. L. Temminck Groll, 1986).

Caribische interpretatie van zowel traditioneel-inheemse als van elders overgebrachte stilistische en typologische invloeden. Dat geldt met even zovele woorden voor bijvoorbeeld Curaçao. Immers, de zo gemakkelijk als 'Dutch houses in the Caribbean' gedoodverfde huizen van Willemstad zouden, eenmaal naar een van de Amsterdamse grachten verplaatst, op zijn minst als merkwaardig opvallen.

Ten aanzien van stijl en stijlinvloeden blijkt steeds weer hoe weinig gevorderd een wetenschappelijk onderzoek en goed geïntegreerd onderzoek naar de architectuur van het gehele Caribische gebied nog is. Gezien echter de veelheid van culturen (autochtonen, kolonisten, handelsmissies, geïmporteerde slaven en vermenging daarvan), de vele machtswisselingen, de intercontinentale en intereilandelijke contacten en de omvang van het studiegebied – want ook de (voormalige) koloniën van de Europese mogendheden aan de noordkust van Zuid-Amerika (Suriname, Frans- en Engels-Guyana) zouden, vanwege zekere overeenkomsten in cultuur en architectuur, bij een dergelijk onderzoek moeten worden betrokken – geen wonder. Dat heeft er dan ook toe geleid dat het onderzoek zich tot op heden voornamelijk heeft beperkt tot onderzoek per eiland of per lands- en/of taalgebonden regio. Een aardig voorbeeld van een oriënterend onderzoek naar de koloniale architectuur verspreid over een geheel imperium is *Architecture of the British Empire* (1986). Een voorbeeld om eens te volgen.⁶

Aandacht voor monumentenzorg een noodzaak

Toch is voor het Caribische gebied op dit ogenblik het aankweken van het besef dat een historisch bouwbestand een essentiële cultuurhistorische en toeristisch-economische waarde heeft, wellicht belangrijker dan de academische vraagstelling tot welke stijl het gebouw eigenlijk moet worden gerekend. Behoud van historische structuren en gebouwen is immers alleen mogelijk wanneer daarvoor waardering bestaat en, meer nog, wanneer de politieke wil tot behoud aanwezig is. Hetgeen overigens niet wegneemt dat ook publicaties bijdragen tot behoud. Terecht wijdt Joan van Andel daarom ook een aantal pagina's aan het onderwerp monumentenzorg op de Nederlandse Antillen, in de hoop daarmee de landsregering, en in dit geval speciaal de overheid van Sint Maarten, aan te spreken. Om haar pleidooi voor behoud van de traditionele woonhuisarchitectuur van Sint Maarten kracht bij te zetten, heeft zij een matrix samengesteld waarin alle voor Philipsburg (nog) karakteristieke en derhalve te behouden gebouwen staan opgenomen, compleet met relevante gegevens. De matrix correspondeert met een plattegrondje van Philipsburg en kan dienen als databank en vooral geweten voor de overheid. Als uit-

gangspunt diende de door Temminck Groll in 1966 opgestelde en in 1976 herziene monumenteninventarisatie, die was bedoeld als basis voor de (nog steeds niet opgestelde) monumentenlijsten. Een eenvoudige rekenom aan de hand van genoemde overzichten leert dat er alleen al in Philipsburg in de laatste twintig jaar ongeveer dertig historisch waardevolle objecten zijn verdwenen; hetgeen neerkomt op anderhalf huis per jaar (!) – en dat op het toch al zo bescheiden aantal monumentwaardige objecten in een kwetsbare structuur.

Caribbean Traditional Architecture is behalve een waardevolle bijdrage aan de architectuurgeschiedenis van de Nederlandse Antillen, ook een warm pleidooi voor meer (politieke) aandacht voor het unieke en onvervangbare van de traditionele (woonhuis)architectuur van Philipsburg – en daarmee in zekere zin ook

6 Kort na voltooiing van deze bijdrage, in de herfst van 1986, bleek ook over de koloniale architectuur in de (voormalige) Nederlandse koloniën een samenvattende studie te zijn verschenen onder de titel *The reluctant colonists. Netherlanders abroad in the 17th and 18th centuries*. Assen/Maastricht/Wolfeboro USA 1986. De schrijfster, de Zuidafrikaanse architecte Doreen Greig, behandelt in deel I van haar boek de Nederlandse architectuur-uitingen in de 17e en de 18e eeuw; in deel II beschrijft zij de navolging daarvan in den vreemde (After Images). Zij doet dat achtereenvolgens voor de factorijen en nederzettingen van de Westindische Compagnie in Guinea in West-Afrika, Nieuw-Nederland, Pernambuco, de Antillen en Suriname en voor de bezittingen van de Verenigde Oostindische Compagnie in Zuidoost-Azië, de Molukken, Decima, Batavia, Banda, Formosa, India, Ceylon, Malacca, Celebes en Zuid-Afrika. Hoewel de auteur moet worden nagegeven zeer veel gegevens en afbeeldingen te hebben verzameld en, binnen één boekband, de hoofdlijnen van de koloniale expansiedrift der Nederlanders te hebben samengevat, heb ik zo mijn twijfels omtrent de betrouwbaarheid van het geschrevene. Eerste lezing van de gedeelten waarmee ik het meest vertrouwd ben – de hoofdstukjes over Suriname en de Nederlandse Antillen – en een vluchtige blik op de geraadpleegde literatuur, leren dat nogal wat eenvoudig te achterhalen en te controleren exacte gegevens onjuist zijn, dat een aantal relevante werken niet is geraadpleegd en dat verschillende titels onzorgvuldig staan vermeld. Zo werd – om ons tot de Bovenwinden te beperken – Sint Maarten niet in 1648 door de Nederlanders in bezit genomen, maar in 1630-31, Saba niet in 1640 maar in 1636 en Sint Eustatius niet in 1634, maar eveneens in 1636. Aan de Engelse admiraal George Bridges Rodney wordt opnieuw de verwoesting van Sint Eustatius toegedicht bij gelegenheid van zijn inval in 1781 – een misvatting die door verschillende (ook in Greig's literatuuroverzicht genoemde) auteurs terecht is weersproken. Voorts beschrijft zij de Stataanse synagoge als zijnde gerestaureerd en omgeven door een begraafplaats. Beide beweringen zijn bezijden de waarheid (de synagoge is een ruïne en de begraafplaats ligt op enige honderden meters afstand), evenals de typering van het Sabaanse vlekje 'The Bottom'. Ik wil niet nalaten deze speciaal voor 'insiders' aan te halen: 'This village is an enchanting evocation of the small villages painted by Hobbema and Ruysdael in the Netherlands in the 17c: there are neat gabled houses with prominent chimneys to be seen...' (Greig 1987, 116). Over mythevorming gesproken. Maar, misschien worden de 'Reluctant colonists' te gelegentijd nog eens voor bespreking in dit bulletin aangeboden, zodat de inhoud in zijn geheel een eerlijke kans krijgt.

van andere eilanden in het Caribische gebied. De eenvoudige (maar betaalbare) uitgave, de hier en daar opname- en druktechnisch wat minder geslaagde foto's en de enkele drukfout zijn daarbij vergeleken niet zo relevant. Met deze publikatie is (terecht) weer eens de vinger gelegd op de gevoelige plek van de Antilliaanse monumentenzorg. Het wordt hoog tijd dat de Antilliaanse overheid zich uitspreekt voor een politiek zowel als sociaal-economisch beter geïntegreerde monumentenzorg en daar vervolgens naar handelt.

Bespreking van Michael A. Newton, 'Architectuur en bouwwijze van het Curaçaose landhuis'. Delft, 1986.

Uitgave Delftse Universitaire Pers in de reeks monografieën van de werkgroep restauratie. ISBN 90.6275.232.2, 309 p., zwart-wit geïllustreerd met foto's, (topografisch) kaartmateriaal, tekeningen, plattegronden en doorsneden; ca. f 50,—.

Architectuur en bouwwijze van het Curaçaose landhuis is te beschouwen als een verdieping van de kennis omtrent deze onderwerpen sinds de publikatie van M. D. Ozinga, *De monumenten van Curaçao in woord en beeld* (1959). Auteur Michael Newton heeft, zoals hij zelf zegt, bij zijn onderzoek voor een deel gesteund op het werk van wijlen professor Ozinga en andere in druk verschenen bronnen. Daarnaast draagt hij ook nieuw materiaal aan: in de vorm van eigen opmetingen en vorm- en materiaalanalyses, maar ook in de vorm van archiefgegevens.

Het boek bestaat uit een Inleiding die wordt gevolgd door een beschouwing over 1. Historische topografische kaarten; 2. Ontstaan en Ontwikkeling van plantages; 3. Historische bouwmaterialen; 4. Het Curaçaose landhuis en 5. Zes landhuizen nader bestudeerd (Klein Santa Martha, Wechi, Pannekoek, Rif-St. Marie, Pos Spaño, Newton-Jeremi). Een bibliografie besluit het geheel. Evenals bij het hiervoor besproken boekje van Joan van Andel heeft ook deze publikatie geen algemeen register. De landhuizen zijn weliswaar op naam in de tekst terug te vinden (via een overzicht aan het einde van hoofdstuk 4), maar ook hier is het ontbreken van een register lastig.

Voor de bespreking in dit bulletin zijn vooral de hoofdstukken 3 (Historische bouwmaterialen) en 4 (Het Curaçaose landhuis) interessant. Het eerste omdat het in gaat op materiaalgebruik, bouw- en afwerkingsmethoden en aantasting; het tweede omdat daar in het Curaçaose landhuis als het ware wordt ontleed en beschreven en er, op basis van een vormanalyse van voornamelijk de topgevels, een methode wordt ontwikkeld om greep te krijgen op datering en stijlinvloeden.

Afb. 8. Westelijke zijgevel en terras van het in slechte staat verkerende vermoedelijk eerste helft 19e-eeuwse landhuis Rif-St. Marie (Curaçao) – met gedeeltelijk omlopende galerij. Rechts op de voorgrond staan nog de twee zuilen waar-tussen vroeger de slavenbel hing (foto M. A. Newton, 1983).

Curaçao sinds de 17e eeuw

Ter nadere bepaling van de gedachten enkele (historische) gegevens. Curaçao werd in opdracht van de (Eerste) Westindische Compagnie in juli 1634 door Johan van Walbeeck gekoloniseerd. De bedoeling was om vooral handelsgewassen zoals tabak, indigo, citrusvruchten en suikerriet te verbouwen, maar daarvan is het op een voor de WIC renderende schaal nooit gekomen. Kenmerkender zouden voor Curaçao worden de particuliere plantages, tuinen en hofjes, waarop akkerbouw, extensieve veeteelt, houtkap, kalkbranderij, zout- en zoetwaterwinning en groenten- en vruchtenteelt werd bedreven. In de loop van de 19e eeuw maar met name na de afschaffing van de slavernij in 1863, zijn de plantages achteruit gegaan. Sinds 1914 heeft de olie-industrie de plantage-activiteiten vervangen, met als gevolg de fundamentele verandering van de Curaçaose economie en samenleving.

Wat nog rest van het plantageverleden zijn de landhuizen. Dat wil zeggen een aantal daarvan, want samenvoeging van plantages, oorlogsgeweld, verkaveling of sloop heeft sommige inmiddels doen verdwijnen; andere worden op dit ogenblik door leegstand en verval ernstig bedreigd. Daartegenover staat dat er ook landhuizen (goed) worden onderhouden of inmiddels zijn of worden gerestaureerd, bijvoorbeeld Savonet, Knip, Ascension, Cas Abao, Cas Chikitu, Habai, Veeris, San Sebastiaan, Jan Kok, Daniel, Morgenster, Groot Kwartier, Girouette, Zuurzak, Brievengat, Klein St. Joris en Santa Barbara. Geme-

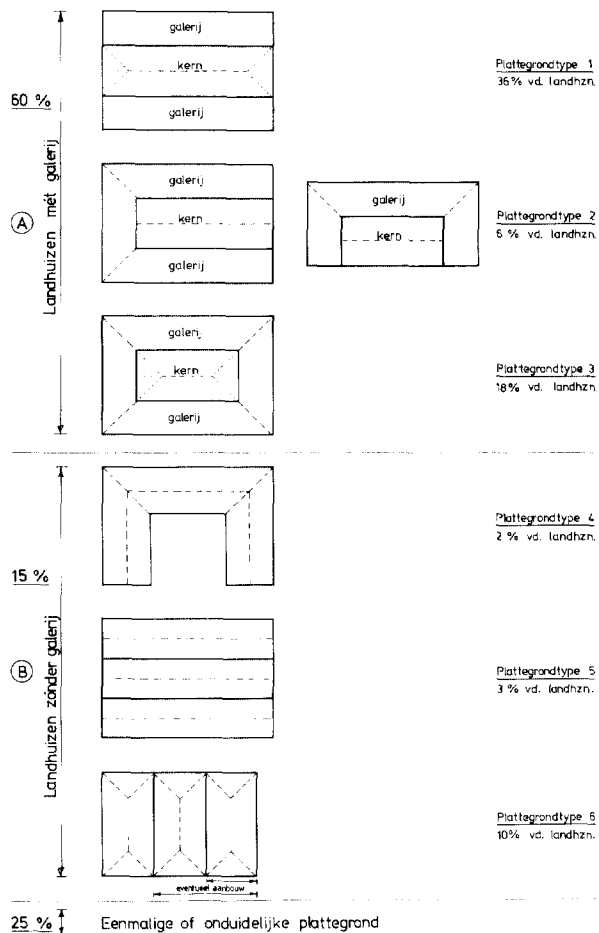
ten naar de functie respectievelijk de toestand van de 91 nog aanwezige landhuizen of ruïnes daarvan, komt Newton tot de volgende differentiatie: 51 landhuizen met een woonfunctie (permanent of tijdelijk), 28 met een andere functie (kantoor, horeca o.i.d.), 4 leegstaand en 8 in ruïneuze toestand; in percentages uitgedrukt: 56%, 31%, 4% en 9%. Hoewel op het ogenblik de bouwkundige staat van landhuizen als Rif-St. Marie (afb. 8), Raphael en Klein Santa Martha snel achteruitgaat, is de auteur, gezien de bovenstaande cijfers, over de algehele situatie rond de landhuizen vrij optimistisch.

Terecht maakt hij zich meer zorgen om de hier en daar haast vogelvrije historische wijken van Willemstad, Punda en Otrobanda. Meer dan honderd gebouwen daar zijn dringend aan herstel toe.

Architectuur van het Curaçaose landhuis

De kern van het boek wordt gevormd door hoofdstuk 4 dat handelt over Het Curaçaose landhuis in al zijn aspecten (ligging en omgeving; plattegrond, indeling en bijgebouwen). Waar het de plattegrond betreft komt Newton tot een indeling in twee hoofdgroepen: de landhuizen met galerij en die zonder galerij; elk daarvan bestaat uit drie subgroepen, zodat het aantal basisplattegronden zes bedraagt (afb. 9). Aangaande de herkomst van de galerij – de buffer tussen buiten en binnen – corrigeert Michael Newton de visie van Ozinga. Met diens overtuiging dat het landhuis is te beschouwen als een ruimer opgezette en aan de situatie aangepaste afgeleide van de historische stadswoning van Willemstad, kan hij het eens zijn wat betreft de kern van het huis; niet wat betreft de galerij. Naar de mening van Ozinga zou deze in de eerste helft van de 18e eeuw in Willemstad in zwang zijn gekomen. Newton meent echter dat de galerij al in de 17e eeuw bij het Curaçaose landhuis voorkwam (afb. 10). Het idee zou via Portugese en Braziliaanse planters, die na het vertrek in 1654 van de Westindische Compagnie uit Brazilië naar Curaçao waren geëmigreerd, daaraan zijn overgebracht. Hij wijst in dit verband op gebouwen, ontstaan in de omgeving van Johan Maurits van Nassau (Maurits de Braziliaan). Diens eerste residentie in Pernambuco (1637) bijvoorbeeld, had open galerijen op de begane grond en op de verdieping, zo blijkt uit schilderijen van Frans Post en tijdgenoten, die meereiden in het gevolg van Johan Maurits. Deze interessante veronderstelling is heel wel mogelijk, maar de wetenschappelijke basis waarop zij rust lijkt vooreerst nog wat smal.

Reden te meer om de geopperde beïnvloeding via Portugal en Brazilië in de toekomst aan een nader onderzoek te onderwerpen.

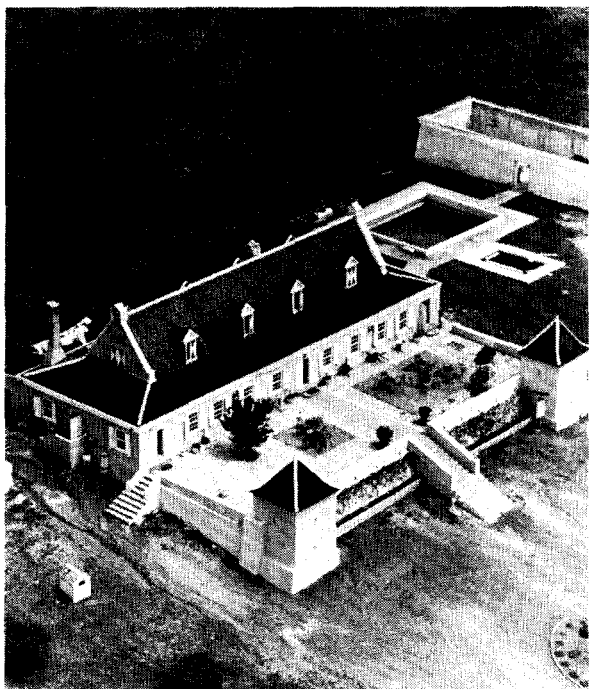

Afb. 9. Plattegrondtypen van het Curaçaose landhuis (tekening M. A. Newton, 1985).

Datering en stilistische aspecten

Omdat archiefgegevens, topografisch materiaal en traditionele bouwmethoden nauwelijks houvast bieden voor een betrouwbare datering, heeft Newton een methode ontwikkeld waarmee bij benadering kan worden gedateerd. Deze berust hoofdzakelijk op een vormanalyse van de meest karakteristieke onderdelen van het landhuis: de topgevels en, waar die ontbreken, de topgeveltjes van de dakkapellen (afb. 11). Behalve als hulpmiddel bij de vraag naar de datering, kan de detaillering van de topgevels ook stilistische aanknopingspunten bieden.

Zonder in deze bespreking te zeer in detail te treden, kan worden gesteld dat in 17e en 18e eeuw het moederland de belangrijkste bron van inspiratie vormde. In de bekroning van Curaçaose topgevels uit die tijd is het driehoekige fronton uit de Hollandse renaissance

Afb. 10. Ascension (Curaçao). Landhuis uit ca. 1700 met (ten behoeve van gebruiksruidten later dichtgezette) omlopende galerij; Type A 3 (foto Hart's Camera, s.a.; Archief Sticusa, Amsterdam).

(Hendrick de Keyser, begin 17e eeuw) zeer gangbaar. Een vorm die zich, zij het soberder en eenvoudiger, zou handhaven tot in de 19e eeuw. De 18e eeuw laat ook invloed zien van hals- en klokgevels en van gevels met in- en uitgezwakte top. Deze gevelbeëindigingen komen ook in de Zaanse houtbouwkunst en in Zuid-Limburg voor en Newton werpt hier de vraag op of dit geveltype zich op Curaçao (maar evenzeer in de Kaapkolonie) vrij zelfstandig heeft ontwikkeld of dat hier ook sprake is van beïnvloeding (in details) vanuit het moederland. Een eenduidig antwoord valt in dit stadium van het stijlonderzoek – waarover Ozinga zich indertijd ook heeft gebogen – nog niet te geven. Over de herkomst van de Kaapse architectuur kan overigens worden opgemerkt dat deze in binnen- en buitenland meerdere malen onderwerp is geweest van (soms chauvinistische) bestudering.⁷ Naast de genoemde versoberde driehoekige bekroning doen zich in de 19e eeuw ook classicistische elementen voor, meestal in de vorm van een door zuilen gedragen fronton dat soms deel uitmaakt van de galerij. De meeste classicistische huizen zijn overigens gebouwd als buitenverblijf en niet zozeer als plantagewoning of landhuis. Huizen

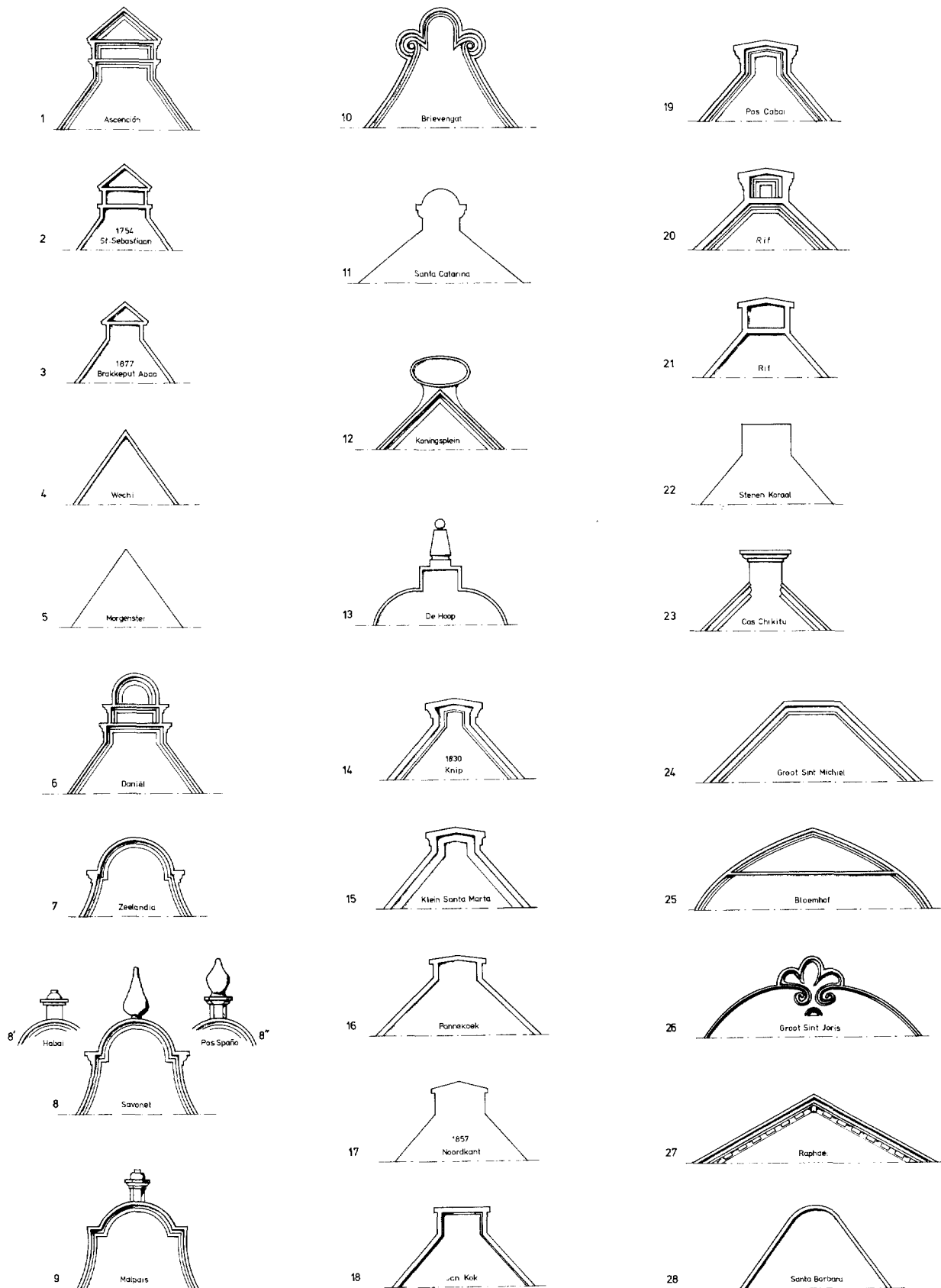
met een schilddak en derhalve zonder topgevels zijn soms nog te dateren aan de detaillering van de dakpannen of aan de hoogte van de dakvorm: het 18e-eeuwse dak heeft over het algemeen een wat steilere helling dan het 19e-/vroeg-20e-eeuwse.

Technische aspecten

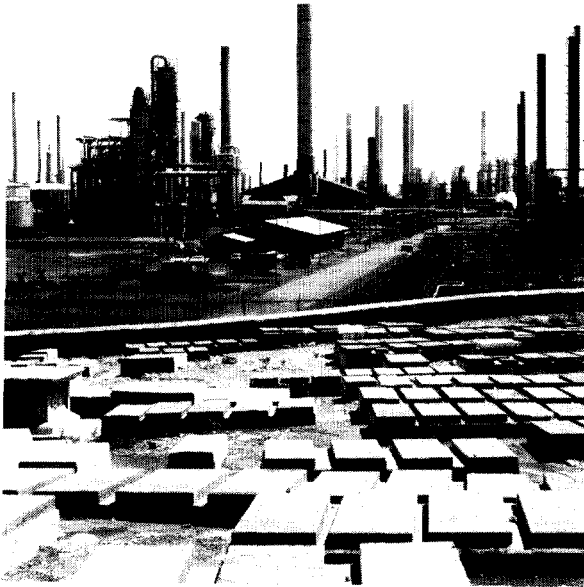
De fysieke ontleding van de gebouwen (hoofdstuk 4.5) gaat in op zaken als de constructie van de muuropening, vensters, 'gaazen ramen' en schuifdeuren, jalouzieluiken en shutters, deuren. Onderwerpen die hier, wegens de beperkte ruimte, buiten bespreking blijven, evenals het overgrote deel van hoofdstuk 3, dat als volgt is ingedeeld: Keramische produkten: baksteen en dakpannen; Natuursteen: koraalsteen en breuksteen, diabaas; Kalk: kalkbranden, de veldoven en de gemetselde kalkoven, kalk en dakpannen, kalk en kleur; Tras en cement; Muuruitslag en muurkanker; Shell-onderzoek en verder onderzoek; Hout; 'Primitieve' bouwmaterialen.

Van grote waarde is in hoofdstuk 3 de aandacht die wordt gevestigd op de noodzaak om bouwtradities, materiaalgebruik en afwerkingsmethoden vast te leggen; zaken van elementair belang voor het voortbestaan van de Antilliaanse bouwkunst. Tot de inventarisatie daarvan heeft Newton een eerste aanzet gegeven, maar zijn initiatief zou, volgens een zekere systematiek, verder moeten worden uitgewerkt. Nu het nog kan moeten kennis en vakmanschap in woord en beeld worden vastgelegd in een (geautomatiseerde) databank en via een speciale opleiding op de jongere generatie architecten en bouwvakarbeiders overgebracht. In hetzelfde hoofdstuk worden ook de nijpende problemen van muuruitslag en muurkanker besproken. Deze vormen van verwerking, die ook op andere Caribische eilanden noodzaken tot herhaaldelijk pleisteren en schilderen, staan zeker in verband met kristallisatie van zouten; maar ook de inwerking van zeelucht en de uitstoot van de olieraffinaderijen zullen daaraan schuld zijn. Een van de bewezen gevolgen van agressieve neerslag is de verwerking van de historisch zeer

7 Enkele titels, geschreven vanuit verschillende visie: C. de Bosdari, *Cape Dutch houses and farms. Their architecture and history etc.* Cape Town/Amsterdam 1953; H. Fransen en M. A. Cook, *The old buildings of the Cape etc.* Cape Town 1980; J. van der Meulen, *Die europäische Grundlage der Kolonialarchitektur am Kap der guten Hoffnung.* Marburg 1962 (Dissertatie Universiteit Marburg/Lahn); C. V. Trevois, *Oudnederlandse architectuur in Zuid-Afrika.* Melle 1969. Een meer objectieve benadering inzake de mogelijke herkomst van stilistische motieven is te lezen uit G. Roosegaarde Bisschop, 'De oorsprongen van de Kaapse bouwkunst', *Bulletin Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, 65 (1966), 21-47. Voor een uitgebreid literatuuroverzicht over de architectuur van de Kaapkolonie zij verwezen naar Fransen en Cook (1980).

Afb. 11. 18e- en 19e-eeuwse topgevelbeëindigingen van Curaçaose landhuizen (tekening M. A. Newton, 1985).

Afb. 12. *Overzicht van de door agressieve neerslag ernstig bedreigde Joodse begraafplaats 'Beth Haim' (Curaçao), gelegen onder de rook van de voormalige Shell-raffinaderij (foto auteur, 1972).*

Afb. 13. *Dichtgespijkerd woonhuis op Pietermaai, (Willemstad, Curaçao) in afwachting van sloop of herstel? Op de achtergrond een vorm van minder gewenste schaalvergroting (foto C. L. Temminck Groll, 1986).*

waardevolle en vaak prachtig gebeeldhouwde grafstenen op de Israelitische begraafplaats Beth Haim (afb. 12), die is gelegen aan de noordelijke oever van het Schottegat, letterlijk onder de rook van de voor-

malige Shell-raffinaderij. Het is daarom te betreuren dat de tot nog toe gedane onderzoeken niet hebben kunnen leiden tot een systematische aanpak van het verweringsprobleem.

Inventarisatie van historische ambachten en technieken op Curaçao en maatregelen rond verwerking en vervuiling verdienen, naast uiteraard de bescherming van waardevolle oudere en jongere monumenten en structuren, alle aandacht. De afdeling bouwkunde van de Universiteit van de Nederlandse Antillen – eventueel bijgestaan door externe specialisten – kan daarin misschien een centrale rol vervullen.

Met deze constatering zijn wij aan het einde gekomen van deze bespreking. Het belang van dit boek ligt zowel in de bijdrage die het levert aan de kennis omtrent landhuizen, historische bouwmaterialen, afwerkingsmethoden en hun verwerking, als in de aanzet tot nadere bestudering van de problematiek rond datering en stilistische duiding. Bij dit laatste echter de aantekening dat de schrijver met zijn topgevel-interpretaties raakt aan vrij gecompliceerde stijlproblemen waarover het laatste (wetenschappelijke) woord nog niet is gezegd. Evenals Joan van Andel's *Caribbean Traditional Architecture*, heb ik Michael Newton's *Architectuur en Bouwwijze* voor deze bespreking graag gelezen en de paar kleine haperingen in de taal hebben mij daarbij niet bijzonder gestoord. Het boek – met mooi door Anthony Rosenstand vormgegeven omslag en zorgvuldig tekenwerk van Newton's hand – is royaal en verzorgd uitgegeven door de Delftse Universitaire Pers, maar het kost dan ook rond f 50,—. Dat betekent dat de aanschaf vermoedelijk niet binnen ieders bereik zal liggen; in Nederland niet, maar ook niet op de Nederlandse Antillen en vooral dat zou heel jammer zijn. Niettemin hoop ik van harte dat beide publikaties vele lezers, maar vooral de Antilliaanse overheid, ervan zullen overtuigen dat er op korte termijn tot daden moet worden overgegaan (afb. 13). Nu kan het nog, binnenkort is het te laat! Rest ons te wensen dat de wegen naar een goed functionerende Antilliaanse monumentenzorg – die al zo lang geleden met toewijding werden geplaveid – spoedig werkelijk begaanbaar zullen zijn.

Bijlage

Litteratuuroverzicht van de bouwkunst van de Nederlandse Antillen, van andere Caribische eilanden en van enkele landen aan de noordkust van Zuid-Amerika. Voor een overzicht van artikelen en publikaties betreffende onderwerpen als ruimtelijke ordening, volkshuisvesting en (volks)woningbouw, heemschutz, monumentenzorg en architectuur zij verwezen naar Criens (1985).

Algemeen

Alphen, W. van, *De woonhuisarchitectuur van de Nederlandse Antillen in relatie met die van het Caribisch gebied in zijn geheel*. Niet uitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, afd. kunstgeschiedenis, 1979.

Criens, S. R., *Literatuuroverzicht van de Nederlandse Antillen*. Amsterdam 1985. Uitgave Sticusa, Amsterdam.

Encyclopedie van de Nederlandse Antillen. J. Th. de Palm e.a. (red.), Zutphen 1985.

Greig, D., *The reluctant colonists. Netherlanders abroad in the 17th and 18th centuries*. Assen/Maastricht/Wolfeboro U.S.A. 1987.

Temminck Groll, C. L., *Monumentenzorg in Suriname en de Nederlandse Antillen*. Drebergen 1967. Gestencilde uitgave.

Temminck Groll, C. L., *Monumentenzorg Nederlandse Antillen*. Willemstad 1977 (m.m.v. F. Julian Labraña). Gestencilde uitgave.

C. L. Temminck Groll e.a., Nog te verwezenlijken plan voor de uitgave van een *Zes Eilandenboek* over de Architectuur van de Nederlandse Antillen.

Aruba

Denters, M., *Woonhuizen op Aruba*. Niet uitgegeven scriptie Technische Universiteit Delft, afd. bouwkunde, 1979.

Nijdam, Th., *Het woonhuis op Aruba. Vanaf de tijd der Indianen tot heden*. s.l. 1967.

Peterson, T., *Goudsmelterij te Balashi Aruba*. Niet uitgegeven scriptie Technische Universiteit Delft, afd. bouwkunde, 1985.

Provence, M., *Arubaanse Architectuur*. Niet uitgegeven scriptie Akademie Maastricht, 1984.

Rosenstand, A. S., *Architectuur en bouwwijze van het Kunuku-huis*. Niet uitgegeven scriptie Technische Universiteit Delft, afd. bouwkunde, 1986.

Bonaire

Booij, F., manuscript over het *Traditionele woonhuis op Bonaire*. s.l., s.a.

Klomp, A., 'Het 'oude' Bonairiaanse woonhuis. Enige aantekeningen bij een foto-overzicht', *Nieuwe West-Indische Gids* 54 (1980), 155-212.

Curaçao

D.R.O.V. *Monumenteninventarisatie Curaçao Aanzet tot een monumentenbeleid*. Willemstad 1986. (m.m.v. F. Julian Labraña).

Loon, A. van en E. Lucasius, *De bouwgeschiedenis van de rooms-katholieke kerken op Curaçao*. Niet uitgegeven rapportage Technische Universiteit Delft, afd. bouwkunde, 1984/1985.

Newton, M. A., *Architectuur en bouwwijze van het*

Curaçaose landhuis. Delft 1986. Uitgave Delftse Universitaire Pers.

Ozinga, M. D., *De monumenten van Curaçao in woord en beeld*. 's-Gravenhage 1959.

Prunetti Winkel, P., *De wijk Scharloo in Willemstad*. Proefschrift in voorbereiding over de sociaal-culturele achtergronden van de wijk Scharloo, Technische Universiteit Delft, afd. bouwkunde.

Saba

Het Sabaanse woonhuis, enkele kerken en plattegronden van The Bottom, St. John's, Windwardside en Hellsgate. Uit te geven onderzoek door vier studenten aan de afd. bouwkunde van de Universiteit van de Nederlandse Antillen onder leiding van ir. F. Brugman (U.N.A. Willemstad) en prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll.

Sint Maarten

Andel, J. D. van, *Caribbean Traditional Architecture. The traditional architecture of Philipsburg, St. Martin (N.A.)*. Leiden 1986² (1e druk 1985). Uitgave Caribische Afdeling Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde Leiden.

Sint Eustatius

Attema, Y. en C. L. van Groningen, *Monumentenbeschrijving van het eiland St. Eustatius. Verslag van een studiereis naar de Nederlandse Antillen, september-oktober 1972*. Niet uitgegeven scriptie Rijksuniversiteit Utrecht, afd. kunstgeschiedenis, 1973.

Attema, Y., *St. Eustatius, A short history of the island and its monuments*. Zutphen 1981² (1e druk 1976).

Roy van Zuydewijn, H. J. F. de, *Conserveringsplan Sint Eustatius*. Als rapport verschenen eindstudie Technische Universiteit Delft, afd. bouwkunde, 1974.

Overige Caribische eilanden en Zuid-Amerika

Attema, Y., *Monumentengids van Paramaribo*. Zutphen 1981.

Berthelot, J. e.a., *Caribbean Style*. London 1986².

Buisseret, D., *Historic Architecture of the Caribbean*. London/Kingston/Port of Spain 1980.

Deveaux, R. J., *Saint Lucia Historic Sites*. Saint Lucia 1975. Uitgave Saint Lucia National Trust, no. 19.

Fermor Hesketh, R. e.a., *Architecture of the British Empire*. London 1986.

Gasparini, G., *La arquitectura colonial de Coro*. Caracas 1961.

Gosner, P., *Caribbean Georgian. The great and small houses of the West Indies*. Washington 1982.

Heyne, M., *Ajoupa*. Trinidad/Tobago 1983.

Perez Montas, E., *Colonial Houses of Santo Domin-*

go. Dominicaanse Republiek 1980.

Roget, J. P., 'Les premières habitations de la Martinique', *Monuments Historiques, Architecture d'outre-mer* 117 (1981), 37-48.

Sainton, J. P. (red.), *Kaz Antiye Jan Mounkarete; Caribbean popular dwelling, l'Habitat populaire aux Antilles*. Parijs 1982.

Temminck Groll, e.a., *De architectuur van Suriname 1667-1930*. Zutphen 1973.

Three towns, *Conservation and renewal of Charlotte Amalia (St. Thomas), Christiansted and Frederiksted (St. Croix)*. Kopenhagen 1964.

Summary

It is the publication of two books on the architecture of the Netherlands Antilles that led to this article: Joan D. van Andel, *Caribbean traditional architecture. The traditional architecture of Philipsburg, St. Martin (N.A.)* Leiden 1985 and Michael A. Newton, *Architectuur en Bouwwijze van het Curaçaose landhuis*, Delft 1986. A review of them is here preceded by a description of the problems connected with the conservation of monuments in the Antilles and by a survey of what up to now has been done on research into Antillean architecture and town-planning.

The Antillean monument presents a rather sorry spectacle, mainly due to the fact that the *Landsverordening Monumentenzorg Nederlandse Antillen* (Government statute on historic buildings in the Netherlands Antilles) of 1979, as a result of prevalent views on decentralisation, is still not operative. A useful alternative could have been the *Eilandsverordening Ruimtelijke Ontwikkelingsplanning Curaçao* (Statute on environmental planning in the island of Curaçao), but up to the present no use has been made of it.

In spite of all this something has been done in the field of restoration, the making of inventories and monument policy. Thus in 1984 the Ministry of public housing and planning set up an inner-city campaign (Punda) and a four-alleys campaign (Otrobanda), and in 1986 it published the *Monumenteninventarisatie Curaçao Aanzet tot een Monumentenbeleid* (Inventory of monuments in Curaçao. Initial steps to a monument policy). In the field of restoration it is private initiative – for the greater part organized in the Stichting Monumentenzorg Curaçao (Foundation for the conservation of monuments in Curaçao) – that has brought about most. In the Netherlands one has always stood up for the Antillean conservation of monuments, as done among others by the late M. D. Ozinga and by C. L. Temminck Groll.

What has been written on the architecture of the Netherlands Antilles is mainly the work of (former)

students of professor Temminck Groll, the two books to be reviewed here included. The book by the art-historian Joan van Andel (reprinted in 1987) gives an analysis of the traditional domestic architecture of Philipsburg. The following subjects pass in review: 'History and town-planning aspects of Philipsburg', 'The traditional domestic architecture of Philipsburg' (with attention for 'The Shape'), 'The ground-plan', 'The substructure', 'The construction', 'The walls', 'The verandah', 'The roof', 'Material', 'Annexes to the house', 'Colour', 'Interior decoration', 'Builders', 'Date' and 'Influences of the domestic architecture in the Caribbean region'. Under the heading 'Other traditional architecture in Philipsburg' three buildings are described, followed by a discussion of the 'Present state of the traditional architecture of Philipsburg and some views on monument policy', the latter as stated before, a problematical issue. As appendices are further given a survey of traditional domestic architecture, with relevant data on buildings and corresponding with a map of Philipsburg, and some drawings of constructions of traditional windows and doors. The book written in the language of the Windward Islands, English, provides a clear insight into the characteristics of the traditional wooden buildings of the Dutch Windward Islands and as such in the other islands of the Caribbean.

The book *Architectuur en bouwwijze van het Curaçaose landhuis* (Architecture and building-methods of country-houses in Curaçao) by M. A. Newton fills a gap in the research into architecture of the Netherlands Antilles as well. Here, too, the author discusses the characteristics of the group of buildings studied by him. He combines historical subjects such as historical topographical maps and origins and development of plantations with theoretical/technical ones such as an analysis of the types of country-houses and their peculiarities, historical building-materials and problems of wall diseases. The necessity to put on record the traditional building-materials and the methods of construction and workmanship is beyond doubt. His attempt at dating based on the termination of gables and on the history of the country-house gallery as he sees it – already in vogue in the 17th century and brought to Curaçao by Portuguese and Brazilian planters – takes him into the field of architectural history. These ideas form a valuable first step towards interpretation, but are of course still in need of a more scientific basis. To conclude some separate country-houses and plantations are discussed in this book as well.

This summary has to end, just as the article itself, with an urgent appeal to the Antillean government to come to an effective policy in the field of monument conservation before long.

DE GEWELFSCHILDERINGEN IN DE BROERENKERK TE ZWOLLE

In december 1982 werd een begin gemaakt met de restauratie van de Zwolse Broerenkerk. Deze restauratie, bedoeld als een casco-herstel, nam plotseling een andere wending toen in juli 1983 fragmenten van gewelfschilderingen in het koor tevoorschijn kwamen. Enkele maanden later bleek dat ook op de gewelven van schip en zuidbeuk schilderingen achter de witsellagen verborgen zaten (een volslagen verrassing was dat niet, want in de *Dietsche Warande* van 1856 was al sprake van het overschilderen van een 'venerabel'). Enkele steekproeven sterkten het vermoeden dat het hier ging om een zeer complete cyclus met een rijk iconografisch repertoire. Op initiatief van de architect, Ir. Th. G. Verlaan, werden extra middelen bijeengebracht om de schilderingen in hoofd- en zijbeuk te restaureren en blijvend in het zicht te houden. De restauratie van de kerk was in december 1985 gereed, die van de schilderingen, onder leiding van D. Schoonekamp, korte tijd later. Door hun slechte kwaliteit konden de schilderingen in het koor helaas niet behouden blijven. Van deze voorstellingen is nauwelijks iets bekend: hier en daar zijn bloemversieringen en enkele engelenfiguren slechts even aan het licht gekomen.

Korte geschiedenis van de Kloosterkerk: datering van de schilderingen

Het Zwolse Dominicanenklooster werd in 1465 gesticht door de Congregatio Hollandiae, een beweging die door hervormingen een einde wilde maken aan de verslapping van de orderegel. Na de opheffing van de Congregatie in 1515 ging het klooster over naar de toen gevormde Provincia Germaniae Inferioris. Kerk en klooster waren gewijd aan Thomas van Aquino,

ter ere van wie ook een lekenbroederschap was opgericht.¹

Zoals gebruikelijk bij bedelordenkerken werd het koor uitsluitend gebruikt door de kloosterlingen, terwijl schip en zijbeuk(en) als preekkerk voor het volk dienden. Daartoe bevond zich in een van de zijwanden een preekstoel, die vanuit het klooster of de pandhof bereikbaar was. In Zwolle is de opgang naar de preekstoel nog aanwezig in de middentravee van de noordmuur van het schip. Preekkerk en koor waren streng gescheiden; in veel franciscanen- en dominicanenkerken had die afscheiding de vorm van een oxaal. In Zwolle is daarvan evenwel niets bekend: alleen onderzoek ter plaatse zal misschien iets kunnen vertellen over de vorm en de plaats van zo'n afscheiding.

De bouwgeschiedenis van de Broerenkerk is niet met zekerheid vast te stellen.² Bouwkundig onderzoek heeft drie bouwfases aangetoond. Bekend is dat het koor in 1465 werd begonnen. Het moet in 1475 gereed zijn geweest, omdat daar toen pater Alanus de Rupe begraven werd.³ Volgden tussen 1492 en 1500 de

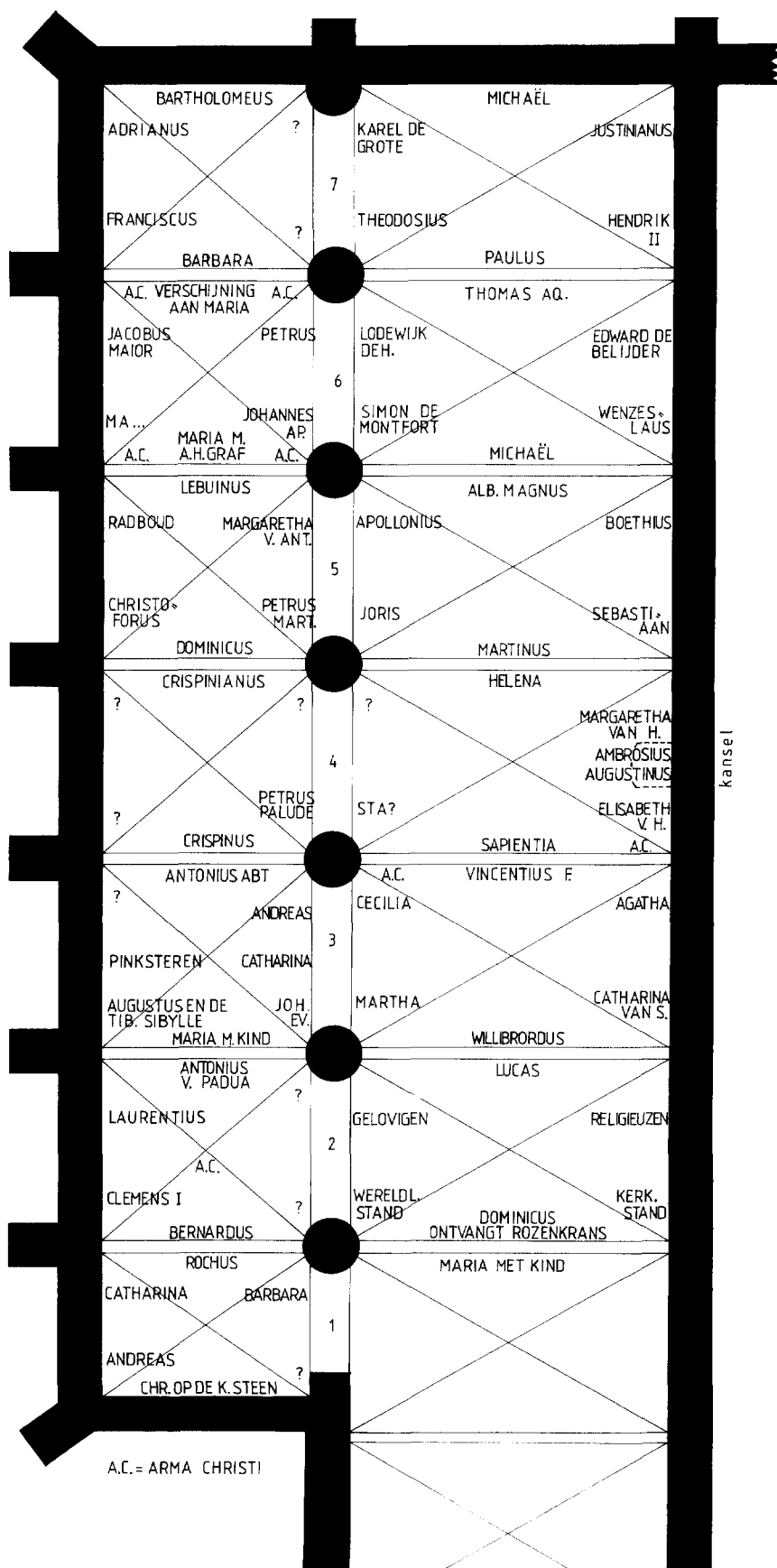
1 Over de Dominicanen in Zwolle: A. J. J. Hoogland, 'Het Broerenklooster van Sint Thomas van Aquino te Zwolle', *Archief van de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 18(1890), 351-385; G. A. Meijer o.p., *Het Dominicanenklooster te Zwolle*, Nijmegen 1901; B. C. van Benthem e.a., *De Dominicanen te Zwolle*, Zwolle 1926 (Hierin vooral C. H. Lambermond o.p., *Het oude Broerenklooster*, 24-53); S. P. Wolfs o.p., *Middeleeuwse Dominicanenkloosters in Nederland*, Assen 1984. Over de geschiedenis van de Dominicanen in Nederland in het algemeen; A. de Meyer o.p., *La Congrégation de Hollande ou la Réforme Dominicaine en territoire Bourguignon 1465-1515*; G. A. Meijer o.p., *Dominicaanse studiën*, Tiel 1920; S. P. Wolfs o.p., *Studies over Noordnederlandse dominicanen in de Middeleeuwen*, Assen 1973.

2 Voor de bouwgeschiedenis van de kerk: E. H. ter Kuile, *Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Noord- en Oost-Salland*, 's-Gravenhage 1974, 111-116. Interessante nieuwe gegevens kwamen aan het licht bij een bouwhistorisch onderzoek verricht door D. J. de Vries: *Documentatierapport Broerenkerk te Zwolle*, november 1978 (archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist). De conclusies daarvan zijn in de tekst verwerkt. Als dit onderzoek definitief is afgerond zal wellicht een nauwkeuriger datering mogelijk zijn.

3 Bernardus de Jonghe o.p., *Desolata Batavia dominicana*, Gent 1717, 198, citeert in afwijking hiervan P. Guilbertus de la Haye, die over het lichaam van Alanus de Rupe schrijft: 'corpus illic se-

* Dit artikel gaat alleen over de iconografie van de heiligen, niet over de wapens. Naar dat onderwerp wordt onderzoek verricht door de heer A. J. Mensema van het Rijksarchief te Zwolle. Ook de plaats van de Zwolse cyclus in de monumentale schilderkunst van Nederland blijft buiten beschouwing. Daarover ontfermt zich P. le Blanc van de Universiteit van Nijmegen.

De foto's van de schilderingen zijn van A. van der Wal, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Afb. 1. Schematische weergave van de voorstellingen. De familiewapens zijn niet aangegeven. De nummering van de traveeën loopt van oost naar west, 1 t/m 7. De bouwnaad tussen het koor en de hoofdbeuk loopt tussen het eerste en tweede vak. Het oostelijke vak van de zuidbeuk is later toegevoegd, ook daar loopt dus tussen het eerste en tweede vak een bouwnaad.

hoofd- en de zijbeuk, waarna vrij snel al de zuidbeuk met één vak oostwaarts werd verlengd. De 18e-eeuwse beschrijver van de Dominicaanse kloosters in de Nederlanden, Bernardus de Jonghe o.p., meent dat de kerk pas in 1511 is begonnen, op grond van dezelfde tekst die nu in de zesde travee van de zijbeuk onder de witsellagen tevoorschijn kwam: 'Als men schreef duisent vijfhondert drie en acht werd den eersten steen aan dese kerck ghebracht'.⁴ De Jonghe spreekt van een 'inscriptio', waarmee zowel een inscriptie in steen als de nu gevonden geschilderde tekst bedoeld kan zijn. Zijn gevolgtrekking dat de kerk in 1511 zou zijn begonnen, is onder andere vanwege de begrafenis van Alanus de Rupe onmogelijk. Het blijkt echter onduidelijk waar het versje dan wel op slaat: op de bouw van het meest oostelijke vak van de zijbeuk (dat voor de kerk- en kloosterwijding in 1512 gereed moet zijn geweest), of moet het als 1538 gelezen worden, toen er een uitbreiding van de kloostergebouwen plaats vond?⁵ Het antwoord blijft een raadsel. Desondanks geeft de bouwgeschiedenis voldoende houvast voor de datering van de schilderijen. Omdat de voorstellingen in het meest oostelijke vak van de zijbeuk in een afwijkende stijl zijn geschilderd en omdat heiligen uit de rest van de kerk hier herhaald worden, moet de grote cyclus voor de voltooiing van dit oostelijk vak geschilderd zijn. Vermoedelijk zijn de schilderijen daarom rond 1500, kort na de afsluiting van de tweede fase, voltooid geweest. Zij zijn in geen geval later dan de kerkwijding in 1512. Het gewelf van het oostelijk zijbeukvak zal dan in of kort na 1512 beschilderd zijn.

De schilderijen

De schilderijen zijn vrijwel compleet bewaard gebleven. Het overgrote deel bestaat uit voorstellingen van heiligen, afgewisseld met onder andere enkele scènes uit het leven van Christus. In totaal zijn dat ongeveer zeventig voorstellingen (zie afbeelding 1).⁶ Deze worden volgens een vast patroon afgewisseld met rijke, steeds weer verschillende bloemmotieven en wapenschilden met helmen. De heiligen bevinden zich in de gewelfzwikken langs de buitenmuren en scheibogen, alsook aan weerszijden van het midden van de gordelbogen; de wapens en helmen hebben hun vaste plaats in de gewelfzwikken langs de gordelbogen, de bloemen rond de sluitstenen en ook, in eenvoudiger vorm, boven het midden van de muraalbogen. Op enkele uitzonderingen na heeft ieder gewelf op die manier dus zes heiligen en vier wapens. Van alle heiligen zijn er tien zo slecht bewaard gebleven, dat ze niet meer te identificeren zijn. Op het totale aantal is dat weliswaar weinig, maar toch te veel om aan het ontbreken van bepaalde scènes en heiligen conclusies te verbinden. Zo zouden bijvoorbeeld de evangelisten of de aposte-

len, nu onvolledig, ooit compleet geweest kunnen zijn.

De betekenis van de voorstellingen is, voor zover ze tenminste leesbaar zijn, meestal wel te achterhalen. Lastiger is de vraag naar het ontstaan: waarom zijn welke voorstellingen gekozen en, mogelijk daarmee samenhangend, door wie zijn ze eventueel geschonken? Lastiger, omdat immers tijdens de Reformatie het archief en de bibliotheek van het klooster verloren zijn gegaan. Dat was ofwel toen de Dominicanen het klooster in 1572 tijdelijk, ofwel toen zij het in 1580 definitief verlieten. Het ontbreken van de belangrijkste bron voor het ontstaan en de achtergrond van de schilderijen maakt dat men slechts kan gissen omtrent schenkingen door de stad, gildes of families of omtrent het stichten van altaren, broederschappen en dergelijke. Wellicht zal het onderzoek van de heer Mensema opheldering kunnen verschaffen over de rol van de vele families die een plaats tussen de heiligen hebben gekregen.

De schilderijen in de hoofdbeuk

De Stad

Het is bekend dat het Dominicanenklooster een nauwe band met het Zwolse stadsbestuur had. Een paar voorbeelden maken dit duidelijk. Uit de stadsrekeningen blijkt dat de Zwolse burgerij heeft bijgedragen in de stichtingskosten van het klooster. Ook is bekend dat de kloosterlingen op belangrijke feestdagen tractaties ontvingen van de stad, in geld en voedsel. Er zijn testamentbeschikkingen bewaard, waarin gelden worden vermaakt aan de predikheren. Ook aan de bouw droeg de stad bij: In 1492 schonk zij een glasvenster voor het koor, een jaar later 50.000 bakstenen, een hoeveelheid die voldoende is voor de bouw van iets minder dan twee traveeën. Uit rekeningen van 1507 en 1511 blijkt dat de stadsregering in de kerk een gebeeldhoud en met engelen beschilderd raadsgestoelte bezat. Maar de belangrijkste band bestond wel hieruit,

pultum fuit, ubi postea (forte ob tanti viri venerationem) chorus extruxerunt' (Het lichaam werd daar begraven, waar ze later, wellicht ter ere van een zo groot man, het koor hebben gebouwd).

4 Bernardus de Jonghe, *o.c.*, 188.

5 Lambermond, *o.c.*, 39.

6 Voor de beschrijving van de schilderijen zijn de traveeën genummerd, van oost naar west 1 t/m 7 (zie plattegrond). Vak nummer 1 hoort eigenlijk bij het koor. Voor de iconografie van de voorstellingen is gebruik gemaakt van: K. Künstle, *Iconographie der christlichen Kunst*, 2 dln. Freiburg im Br. 1926; L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, 6 dln. Parijs 1955-1959, *Biblioteca Scriptorum*, uitgegeven door het Instituto Giovanni XXIII, 14 dln. Rome 1961-1969; *Lexicon der christlichen Iconographie*, uitgegeven door E. Kirschbaum, later door W. Braunfels, 8 dln. Rome, Freiburg, Basel, Wenen 1968-1976; J. J. M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*, Weesp 1978.

Afb. 2. De aartsengel Michaël met het Zwolse stadswapen. Zesde travee van de hoofdbeuk.

dat het klooster en het stadsbestuur een acte hadden opgesteld, waarin geregeld werd dat het de taak van de magistraat was om toe te zien of de observantie binnen het klooster voldoende werd nageleefd. Dankzij deze stedelijke bescherming kon het klooster onafhankelijk blijven van de provincie Saksen, waartoe het behoorde. De Saksische provinciaal had zich namelijk niet bij de Hollandse Congregatie aangesloten en stelde pogingen in het werk om het Zwolse klooster aan de Congregatie te onttrekken.⁷

Is het verwonderlijk dat de band tussen stad en klooster, die vanwege deze politieke achtergrond wel bijzonder hecht moest zijn, in de gewelfschilderingen zo nadrukkelijk weerspiegeld wordt? Tien van de twaalf wapens in de drie westelijke gewelven van de hoofdbeuk zijn van de stad Zwolle: een blauw (intussen naar groen verkleurd) fond met een zilveren kruis. Op de overige twee prijkt Michaël. Ongetwijfeld heeft het stadsbestuur in dit deel van de preekkerk zijn vaste plaats gehad, het uit rekeningen bekende raads-gestoelte, als wereldlijke tegenhanger van het uitslui-

tend voor de geestelijkheid gereserveerde koor. Met deze dispositie wordt de traditionele middeleeuwse symboliek van oost en west getrouw voortgezet.

De stad Zwolle is niet alleen nadrukkelijk aanwezig in de wapens, maar ook in de veelvuldige afbeelding van het schutspatroon, de aartsengel Michaël. In de zesde travee fungeert deze als helmteken boven het wapenschild: steeds strijdend tegen de duivel aan zijn voeten, tweemaal met een kruisstaf, tweemaal met kruis staf en zwaard. In de zesde en zevende travee is Michaël nogmaals als overwinnaar van de duivel uitgebeeld: tegen de westwand (slecht bewaard, maar juist nog herkenbaar aan kruisstaf, vleugel en zwaard) en in het midden van de gordelboog tussen het zesde en vijfde gewelf (afb. 2). Er is nog geen enkele verwijzing naar Michaël als de zielenweger van het Laatste Oordeel, uitsluitend is hier de Apokalyptische Michaël, de overwinnaar van het kwaad, uitgebeeld. Of deze hoedanigheid ook werkelijk van betekenis is, blijft een vraag. Feit is dat het zieleheil en de verlossing het centrale thema vormden in de theologie van de Dominicaanse predikers. Het wereldlijke karakter van de westelijke traveeën spreekt behalve uit de wapens ook uit de keus van de personen die een plaats in deze gewelfvakken hebben gekregen. In het meest westelijke gewelf zijn geschilderd Karel de Grote, Justinianus, Theodosius en Hendrik II. Van geen van alle is zeker of ze als heilige zijn opgevat. Bij Karel de Grote en Hendrik II zou dat het geval kunnen zijn geweest. Ze hebben echter geen nimbus, voor een 'Sanctus' ontbreekt de ruimte en van alleen een 'S' was geen spoor te bekennen. Met elkaar gemeen hebben ze dat ze de grote verdedigers van het geloof waren, Justinianus en Theodosius zelfs felle bestrijders van het heidendom. Dat deze laatste ook wreedheden had begaan en dat hij daarvoor door Ambrosius gestraft was, deed voor de Dominicaanse inquisiteurs kennelijk minder ter zake!

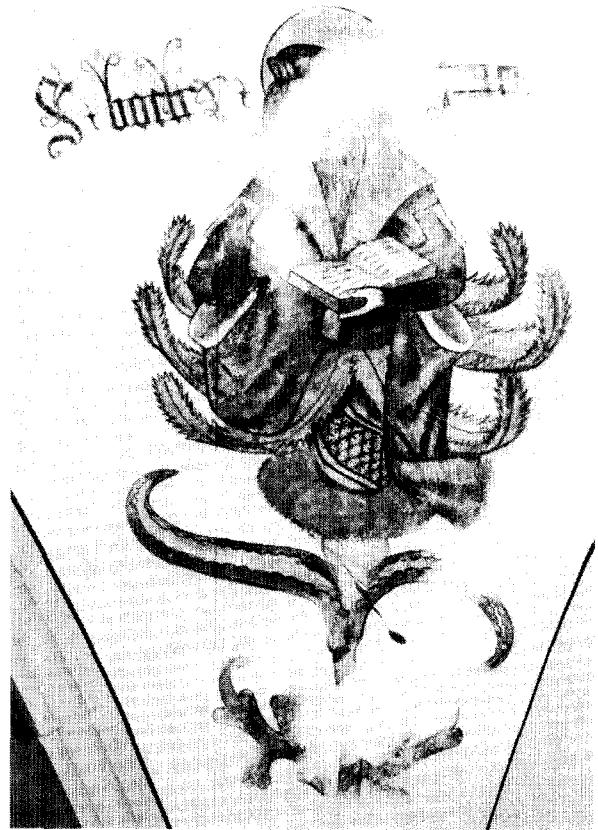
Ook het gewelf van de zesde travee is voor wereldlijke gezagsdragers ingeruimd. Drie van hen zijn heilig verklaard en ook als zodanig weergegeven: de H. Lodewijk, leider van twee kruistochten en stichter van verschillende dominicanenkloosters, Edward de Belijder en Wenzeslaus van Bohemen. De vierde is de Zuidfranse graaf Simon de Montfort, die zich verdienstelijk had gemaakt in de strijd tegen de Albigenzen. Na zijn veroveringen, in het bijzonder van Toulouse, konden de Dominicanen hun eerste kloosters stichten en op grote schaal de inquisitie beginnen.

De stad is nog steeds aanwezig in de vijfde travee van de hoofdbeuk in de vorm van wapens, maar de wereldlijke vorsten hebben nu plaats gemaakt voor twee, als heiligen niet erg bekende Romeinse senato-

⁷ Lambermond, o.c., 31-32.

Afb. 3. De Romeinse senator Apollonius. Vijfde travee van de hoofdbeuk.

Afb. 4. De Romeinse senator Boëtius. Vijfde travee van de hoofdbeuk.

Afb. 5. De Romeinse senator Apollonius uit de Weltkronik van Schedel uit 1493 (p. CXV-v).

Afb. 6. De Romeinse senator Boëtius uit de Weltkronik van Schedel uit 1493 (p. CXLI-v).

ren, Apollonius en Boëtius (afb. 3 en 4). Achter de naam 'Boëtius' staat een tekstfragment dat helaas niet meer te ontcijferen is. Zij hebben geen attributen die aan hun martelaarschap herinneren. Boëtius heeft als schrijver/geleerde slechts een boek. Het is overigens mogelijk dat niet Apollonius de senator (gestorven ca. 185), maar Apollonius van Tyana (gestorven in 97) is uitgebeeld. Deze was de auteur van een boek dat een belangrijke rol zou spelen bij de verdediging van het Christendom. Er is echter een overtuigende aanwijzing dat de senator bedoeld is. De bron voor de keuze en uitbeelding van de tot nu toe genoemde vorsten is zeer waarschijnlijk de *Weltkronik* van H. Schedel, die in 1493 in Neurenberg in zeer grote oplage zijn eerste druk beleefde. Allen, behalve Simon de Montfort, komen hierin voor, in gelijke poses, tot hun middel oprijzend uit bladerranken. Op zich zelf is dat voor die tijd niet zo bijzonder, maar wel opvallend is dat overeenkomstig de *Weltkronik* Boëtius wel en Apollonius geen boek heeft, dat Boëtius een platte en Apollonius een hoge hoofdbedekking op heeft en dat, tenslotte, de onjuiste spelling van de *Weltkronik* is overgenomen, namelijk 'Appolonius' (afb. 5 en 6). In de *Weltkronik* komt nergens Apollonius van Tyana voor, maar alleen de senator, bekend vanwege zijn rede over het christelijk geloof.

Resten in de drie westelijke traveeën nog enkele figuren aan weerszijden van het midden van de gordelbogen. Van west naar oost zijn dat, inbegrepen de al genoemden: de aartsengel Michaël, de apostel Paulus met zwaard, Thomas van Aquino, met al zijn attributen (duif, kelk, en op de grond mijter en bisschopsstaf), nogmaals Michaël, dan Thomas van Aquino's leraar Albertus Magnus, als bisschop met kerkmodel, en tot slot Sint Martinus. Zoals bekend waren Thomas van Aquino en Albertus Magnus beide Dominicaanse kerklerearen. Het is merkwaardig dat Thomas als patroonheilige van deze kerk zich zo opvallend tussen de overige heiligen schaart en geen prominentere plaats kreeg toebedeeld. Albertus Magnus werd eerst in 1622 zalig en in 1933 heilig verklaard. Hij heeft hier dan ook geen nimbus en geen 'Sanctus', maar wel een stralenkrans.

De kansel van de preekkerk bevond zich zoals gezegd tegen de noordmuur van de vierde, tevens midtravee van de hoofdbeuk. Deze was bereikbaar vanuit de kloostergang, via een trap welke in de muur is teruggevonden. Ook zonder deze vondst had de plaats van de kansel uit de schilderijen afgeleid kunnen worden. Als enige in deze beuk heeft dit gewelf in het midden tegen de noordmuur, dus recht boven de voormalige preekstoel, geen bloemen maar twee heiligen. Eén van hen is Augustinus, herkenbaar aan het hart met twee pijlen. Is de veronderstelling gewettigd dat Augustinus vergezeld gaat van een andere kerkva-

der, die gezien zijn staf en mijter een bisschop moet zijn, dan valt de paus Gregorius af. In zijn hoedanigheid van kerkvader wordt Hieronymus meestal als kardinaal uitgebeeld. Rest Ambrosius, weliswaar als negatieve keus, daar zijn attribuut (bijenkorf) ontbreekt of verdwenen is. Dat zij beiden juist hier worden afgebeeld, is niet zo vreemd als men bedenkt dat de vier kerkvaders, maar dan in gebeeldhouwde vorm, dikwijls de kuip van de kansel versieren of ondersteunen – een functie die zij en de vier evangelisten beurtelings vervullen. De keus viel allereerst op Augustinus, omdat Dominicus, toen Innocentius III bij de instelling van de Dominicaanse orde in 1216 had bepaald dat geen nieuwe kloosterregel mocht worden opgesteld, maar van een bestaande gebruik moest worden gemaakt, de Augustijnse regel had aangenomen. In de kunst verkeren Augustinus en Ambrosius vaak in elkaars gezelschap, misschien wel omdat Augustinus door Ambrosius gedoopt was. Enig verband met de andere, vrouwelijke heiligen in dit vak ontbreekt, reden te meer om te veronderstellen dat hun beider plaats uitsluitend verband houdt met de preekstoel.

Links van de beide kerkvaders rijst uit haar bloem op Margaretha van Hongarije, rechts Elisabeth van Hongarije (of Thüringen), beiden Dominicanessen. Van de tegenoverliggende gewelfvakken is één voorstelling geheel verdwenen, de andere is zeer fragmentarisch, alleen de aanduiding 'Scta...' duidt op een vrouwelijke heilige. Langs de gordelbogen bevinden zich Sint Helena (west) en de Heilige Sapientia met haar drie, veel kleiner geschilderde dochters Spes, Fides en Caritas (oost).

De Goddelijke Wijsheid (afb. 7)

De legende van de Heilige Sapientia, wier dochters keizer Hadrianus een marteldood had laten sterven, en die vervolgens op hun graf bezweek, wordt verteld door de Dominicaan Jacobus de Voragine, in zijn *Legenda Aurea* uit omstreeks 1265.⁸ In de Byzantijnse kunst was de Heilige Sapientia, dan Sophia geheten, zeer populair, zo zeer zelfs dat Justinianus in Constantinopel een kerk aan haar wijdde, de Aya Sofia. Maar in de Westeuropese kunst komen Sapientia en haar drie dochters nauwelijks voor, wel Geloof, Hoop en Liefde alleen, zonder hun moeder. Men is het er niet over eens of de Heilige Sapientia ook de personificatie is van de Goddelijke Wijsheid. Réau meent van wel, maar het *Lexicon der christlichen Kunst* van niet. In

⁸ Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea*, ca. 1260-1270. Eerste Middelnederlandse vertaling 1357. Er zijn vele vertalingen van de *Legenda Aurea*, een heruitgave van een integrale Franse vertaling verscheen in de pocket-editie van Garnier-Flammarion (2 dln.).

Afb. 7. De heilige Sapientia met haar drie dochter, Fides, Spes en Caritas. Vierde travee van de hoofdbeuk.

het bekende, vermoedelijk door een Dominicaan geschreven boek over het zieleheil, de *Speculum Humanae Salvationis* van ca. 1324, wordt Sapientia geïdentificeerd met nu eens God de Vader, dan weer God de Zoon.⁹ In het *Horologium Sapientiae* van de Duitse Dominicaanse mysticus Heinrich Suso of Seuse (ca. 1295-1366) is vooral Maria de belichaming van de Goddelijke Wijsheid.¹⁰ In geen van beide werken wordt het verband gelegd met de oosterse Heilige en haar dochters. Toch is het onwaarschijnlijk dat het grote boek, dat Sapientia in haar handen houdt, niet meer zou zijn dan een toespeling op haar naam. Zij heeft geen enkel attribuut dat haar als martelares zou moeten presenteren, zoals de zwaarden die haar dochters vasthouden. De uitbeelding van Sapientia in Zwolle en de ruime aandacht voor de Goddelijke Wijsheid in de Dominicaanse bronnen, pleiten voor de opvatting van Réau.

De reeks Dominicanen wordt in het gewelf van de derde travee voortgezet in de personen van Vincentius Ferrer en Catharina van Siena. Zij waren heilig verklaard in respectievelijk 1455 en 1461. Naast Vincentius zit Christus als rechter op de regenboog, zijn voeten op de wereldbol. Dit is Vincentius' gebruikelijke attribuut, omdat hij al rondtrekkend de nadering van het

⁹ Er is een facsimile uitgave van de *Speculum Humanae Salvationis*, vertaald, ingeleid en becommentarieerd door J. Lutz en P. Perdrizet, 2 dln., Leipzig 1907-1909. Er is ook een facsimile van een vermoedelijk in Utrecht uitgegeven, eind-15e-eeuwse *Speculum*: Ernst Kloss, *Speculum Humanae Salvationis. Ein niederländisches Blockbuch*, München 1925. De titel van de Middelnederlandse vertaling luidt: *Spiegel onser behoudnisse*.

¹⁰ Heinrich Suso, *Horologium Sapientiae*, in het Nederlands vertaald door L. M. Fr. Daniëls, *Het boekje der eeuwige wijsheid*, Amsterdam 1950.

Afb. 8. *Overzicht van de schilderijen in de 2e, 3e, 4e en 5e travee van de zuidbeuk, van oost naar west gezien.*

Laatste Oordeel verkondigde (vergelijk afb. 21 linksboven en afb. 22 linksonder). De mijter op de grond duidt, net als bij Thomas van Aquino, op het afzien van het bisschopsambt. Het half witte, half zwarte figuurtje zal stellig het goede en het kwade in de menselijke ziel voorstellen, die weldra beoordeeld zal worden. Vincentius lijkt hem op dit komende oordeel te willen wijzen. Op een van de panelen van de preekstoel in Sweikhuizen (Limburg), uit de eerste helft van de 16e eeuw, komt Vincentius Ferrer voor met als attributen Christus op de regenboog, met zwaard en lelie, en op de grond een mijter en een kardinaalshoed. Voor zover bekend komt het zwart-witte zieltje nergens anders voor en is het een vrijheid van de Zwolse schilder. In de Nederlandse en Duitse kunst komt Vincentius Ferrer nauwelijks voor. Geheel onbekend was hij niet, want in de Haagse Dominicanenkerk werd

drie jaar na zijn heiligverklaring een lekenbroederschap ter zijner ere opgericht en werd er jaarlijks een processie gehouden.¹¹

In hetzelfde gewelf komen nog voor Sint Cecilia, met het orgel, en een vrouwelijk heilige met een tang als attribuut, dus Sint Apollonia of Sint Agatha (de tand of de borst ontbreekt). Omdat zij een boek vasthoudt en omdat de schilder haar borsten, anders dan bij de andere vrouwelijke heiligen, heeft geaccentueerd, zal zij waarschijnlijk Agatha zijn. De vierde vrouwelijke heilige is grotendeels verdwenen, maar een attribuut is nog juist zichtbaar: een driehoetig kruikje, dat haar verraadt als Martha. De laatste heilige in dit gewelf is de Utrechtse bisschop Willibrordus, met wijnvat, bisschopsstaf en boek.

Het tweede gewelf is, op Lucas na, geheel aan de Rozenkrans gewijd. Het is de apotheose van de hele cyclus en zal daarom pas na een rondgang door de noordbeuk als laatste besproken worden. Van het eerste gewelf van de hoofdbeuk, of beter, het laatste van het koor, is niet meer bewaard dan een gekroonde Maria met Kind, geschilderd in een veel minder verfijnde stijl dan de andere voorstellingen. Dit verschil wordt duidelijk als men bedenkt dat juist hier de grens tussen de eerste en de tweede bouwfase ligt. Deze Maria moet dus geschilderd zijn na de voltooiing van het koor (uiterlijk 1475) en voor 1492, de vermoedelijke aanvangsdatum van de beide beuken.

De schilderijen in de zuidbeuk (afb. 8)

Een duidelijke ordening van de heiligen en van de andere voorstellingen in de zuidbeuk ontbreekt. Er is ook geen parallel te ontdekken met de hoofdbeuk, in die zin dat de westelijke vakken voor de meer wereldlijke figuren zijn ingeruimd. In de zuidbeuk is een aantal apostelen te vinden en ook zij bezetten volkomen willekeurige plaatsen: boven de westelijke sluitingswand staat, herkenbaar aan een mes en een boek, Bartholomeus. In het volgende gewelf, het zesde, zien we Jacobus Maior, Petrus en Johannes; Andreas is een stuk oostelijker, in het derde gewelf te vinden. Paulus waren we al in de hoofdbeuk tegengekomen. Niet meer te identificeren figuren laten de mogelijkheid van meer apostelen open, zoals twee figuren in de westelijke travee van de zuidbeuk van wie er een volledig is verdwenen en van wie de ander lang haar heeft en als attribuut een kruisstaf vasthoudt, te weinig om hem een naam te kunnen geven. Verder komen in dit meest westelijke gewelf nog voor: Barbara, Adrianus (als ridder met een aanbeeld op zijn arm gemakkelijk te herkennen) en Franciscus van Assisi, niet in bruine pij

¹¹ Wolfs, *Dominicanenklooster*, 13.

Afb. 9. *Maria Magdalena aan het lege graf. Zesde travee van de zuidbeuk.*

maar in een grijs/wit kleed, de oorspronkelijke dracht van de Franciscanen. Omdat hij de enige mannelijke heilige is die de stigmata ontving, is een persoonsverwisseling uitgesloten.

De Opstanding

De Opstanding en Christus' Verschijning beheersen het zesde zijbeukgewelf. In drie hoeken zijn apostelen geschilderd, Jacobus Maior, Petrus en Johannes, in de vierde een vrouwelijke heilige met een lange naam beginnend met 'Ma. . .', misschien Maria Magdalena. Alle helmen boven de wapens zijn getooid met de Arma Christi. De beide voorstellingen langs de gordelbogen zouden eenvoudig omschreven kunnen worden als Maria aan het lege graf of de verrezen Christus (afb. 9) en Christus' Verschijning aan Maria (afb. 10), ware het niet dat de vraag 'welke Maria?' daarmee nog niet is beantwoord. Dat antwoord is niet zo eenvoudig omdat geen van beide scènes precies met de evangelieteksten overeenstemt. Volgens de evangelisten kwamen er twee vrouwen naar het graf om het

Afb. 10. *Christus' Verschijning aan Maria. Zesde travee van de zuidbeuk.*

lichaam te balsemen, Maria Magdalena en Maria, de moeder van Jakob en Jozef. Een uitzondering vormt Johannes (20:1), die schrijft dat alleen Maria Magdalena naar het graf kwam. De tekst boven de engel, helaas niet goed meer leesbaar, maar wel voldoende om te zien dat het niet het 'Noli me tangere' is, moet dan ontleend zijn aan één van de andere evangelisten, omdat bij Johannes de engel dat pas tegen Maria Magdalena zegt als zij ten tweede male bij het lege graf komt, met Simon Petrus en nog een discipel. De verbazing, die zij op de schildering zo duidelijk toont, zal zij dan niet meer gehad hebben. De tegenoverliggende voorstelling, de Verschijning van Christus met kruisvaan, ten teken van de overwinning op de dood, toont een heel andere, veel ingetogener en vromere vrouw dan Maria Magdalena: volgens Mattheus en Johannes was dat echter aan het graf, dus op vrijwel hetzelfde moment als de vorige voorstelling (alleen Lukas vermeldt deze verschijning niet). Het verschil tussen de beide vrouwen en de onwaarschijnlijkheid dat vrijwel hetzelfde ogenblik uitgebeeld zal zijn, is als volgt te verklaren. In latere tijden zijn legenden ontstaan omtrent

Afb. 11. *Dominicus. Vijfde travee van de zuidbeuk.*

verschijningen die noch in de evangeliën, noch in de apokriefe boeken voorkomen. Eén daarvan, in het leven geroepen door Ambrosius en later door Sedulius, is dat Christus eerst aan zijn Moeder verscheen. Eerst levendig en tot een thema in de kunst wordt deze legende pas nadat Jacobus de Voragine haar in zijn *Legenda Aurea* uitvoerig en met redenen omkleed, verhaalt. Onder andere schrijft hij: 'Zij (i.e. de evangelisten) hebben er weliswaar niet over geschreven, maar zij hebben er geen twijfel over laten bestaan: want Jezus-Christus moet zijn moeder het eerst de vreugde van zijn opstanding hebben laten beleven'. In de late middeleeuwen wordt Christus' Opstanding meestal uitgebeeld op het moment dat hij met een kruisvaan uit zijn graf stapt, dikwijls zonder de aanwezigheid van vrouwen. In Zwolle is de afwijkende voorstelling van Christus' Verschijning aan zijn moeder te verklaren door een direkte ontleening aan de *Legenda Aurea*.

Sint Dominicus (afb. 11)

Even onopvallend als van Thomas van Aquino is ook de plaats van Dominicus in de gewelfschilderingen.

Hij bevindt zich in het midden van de gordelboog tussen het vierde en vijfde gewelf. Noch de patroonheilige van kerk en klooster, noch de stichter van de orde komt kennelijk een aparte, duidelijk in het oog springende plaats toe. Wel was er buiten, in een nis in de westgevel van dezelfde beuk, een stenen beeld van Sint Dominicus.¹²

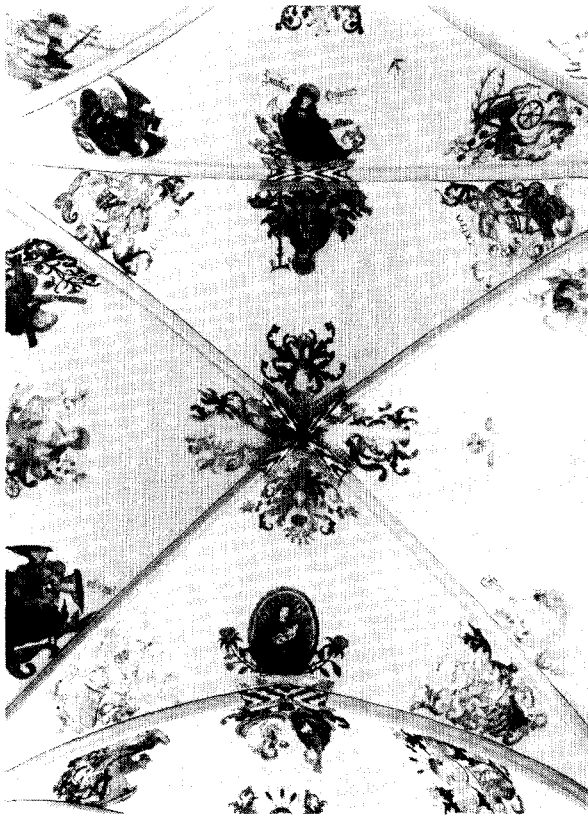
Het is maar zelden dat de droom van Dominicus' moeder, die zij kort voor zijn geboorte had, en waarin zij een zwart-wit gevlekte hond ter wereld zou brengen, die de aarde met een fakkel in brand zou steken, ook werkelijk zo volledig wordt uitgebeeld als hier in Zwolle. De hond heeft al zelden een fakkel, nog minder vaak is de wereldbol daarbij afgebeeld. De hond is hier bovendien, de legende getrouw, zwart-wit en gevlekt. Dominicus heeft bovendien, zoals gebruikelijk, een ster op het voorhoofd, die een vrouw bij zijn doop gezien zou hebben. Kortom, alles wijst er op dat bij de uitbeelding van de stichter van de kloosterorde de bronnen, die natuurlijk binnen handbereik lagen, nauwkeurig zijn gevolgd. Alleen het duiveltje dat wegholt is merkwaardig: in de *Legenda Aurea* komt het niet voor. Het zal een toespeling zijn op Dominicus' strijd tegen de ketterij.

De andere heiligen in het vijfde gewelf zijn de Dominicaan Petrus Martyr, met boek en twee zwaarden, één in de borst en één in de schedel, Sint Margaretha van Antiochië met een draak aan haar voeten, de in Overijssel predikende Lebuinus met boek en missiekruis, de Utrechtse en later Deventerse bisschop Radboud en de nimmer ontbrekende Christoforus.

De meeste problemen voor de iconografie van de heiligen levert het vierde gewelf van de zuidbeuk. Van de zes figuren zijn er drie niet te achterhalen. Van hen zijn er twee, met bonnet, Dominicaanse magisters. De derde is een bisschop. De naam van één van de magisters is bewaard, maar niet te ontcijferen. De drie overige heiligen zijn de onverbreekelijke Crispinus en Crispinianus, en de Dominicaan Petrus de Palude: 'patriarcha' staat er achter zijn naam, het ambt dat hij in 1329 te Jeruzalem aanvaardde. Binnen de orde genoot hij als theoloog en exegeet groot aanzien, een aanzien waarvan ook zijn veelvuldige verschijning in Dominicanenstambomen (o.a. van Holbein de Oude) getuigt.¹³ Verder ontmoeten we hem in de kunst maar zelden. Eenmaal is hij door Fra Angelico geschilderd in het Florentijnse San Marco klooster, als een herin-

¹² Bernardus de Jonghe (1717) meldt dat het beeld in 1659 met anders was verstevigd en dat het in 1673 nog op zijn plaats stond. Het beeld is tijdens het bouwhistorisch onderzoek op de zolder van de kerk teruggevonden (rapport D. J. de Vries).

¹³ A. Walz o.p., 'Von Dominikanerstambäumen', *Archivum Fratrum Praedicatorum* 34(1964), 231-275, 243.

Afb. 12. Derde travee van de zuidbeuk. In het midden onder: Maria met Kind in stralenkrans. Rechts, fragmentarisch: de Tiburtijnse sibylle, omhoog wijzend, en 'Cesa(r)', i.e. Augustus. Verder in dit gewelf: Johannes de evangelist, Catharina, Antonius abt en een onherkenbare figuur.

nering aan zijn verblijf daar. Hij is noch heilig, noch zalig verklaard.

In het schema van de schilderijen bezetten de twee kerkvaders een bijzondere plaats, die verklaard kon worden uit de aanwezigheid van de kansel. In het derde vak van de zijbeuk (afb. 12) komt nogmaals een heilige voor op een afwijkende plaats. Nu is het, boven het midden van de scheiboog, de Heilige Catharina van Alexandrië en ditmaal heeft de bijzondere plaats te maken met het feit dat de oorspronkelijke ingang tot de preekkerk zich in deze travee bevond (later is deze twee traveeën oostelijker verplaatst). Wanneer de gelovigen de kerk binnentraden en omhoog keken, zagen zij als eerste, recht tegenover de ingang, Catharina en achterom kijkend zagen zij dan, hoog boven de ingang, het Pinksterfeest. Althans, het weinige dat van deze voorstelling over is lijkt daarop te wijzen. Eén nimbus met de duif is bewaard. Daaronder fragmenten van twee nimbusen. Een klein stukje van een

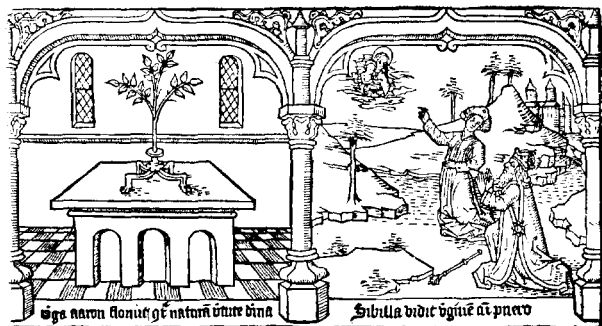
derde nimbus is juist voldoende om de Heilige Drieëenheid niet in aanmerking te laten komen en laat als enig alternatief de Uitstorting van de Heilige Geest. In hetzelfde gewelf komen verder voor Antonius abt (met T-staf, varken en het duiveltje van de verleiding in de woestijn), de apostel Andreas en de evangelist Johannes met de adelaar. Achter Johannes staat bovendien een engel, die met een vertederend gebaar een hand in zijn hals legt en hem lijkt te willen aansporen om verder te schrijven in het boek dat open op zijn schoot ligt.

Ara Coeli (afb. 12)

Boven de gordelboog tegenover Antonius is een Maria met Kind in een stralenkrans geschilderd. De betekenis hiervan, op het eerste gezicht wat raadselachtig, wordt pas duidelijk in samenhang met de voorstelling daar rechtsonder. Een geknielde vorst, de handen gevouwen, wordt door een staande figuur geattendeerd op Maria's verschijning. Boven de figuren staat 'Cesa...': i.e. Cesar, met wie hier Keizer Augustus bedoeld wordt. Toen deze aan de Tiburtijnse sibylle vroeg of één van zijn opvolgers hem ooit in roem zou overtreffen, verscheen aan de hemel een maagd met een kind op haar arm. Het wonder van Ara Coeli was een oud verhaal dat door de *Legenda Aurea* nieuwe bekendheid kreeg. Het duikt weer op in de *Speculum Humanae Salvationis* als de prefiguratie van de komst van Christus, analoog aan Aärons staf en Gideons vacht (afb. 13). Is de *Legenda Aurea* de literaire bron, zo staat de houtsnede in de speculum aan de wieg van een wijdverbreide beeldtraditie. Dit thema houdt overigens geen verband met de uitbeelding van de reeks sibyllen, zoals die uit de eerste helft van de 16e eeuw in de Zutphense Walburgkerk. De compositie in de *Speculum*, waarbij Augustinus knielt en de sibylle omhoog wijst, is steeds vrij strikt nagevolgd. Zo op het schilderij van de Meester van de Tiburtijnse sibylle uit de tweede helft 15e eeuw (zij het in een stedelijke omgeving met omstanders),¹⁴ zo op het altaar van de Zeven Smarten van Maria in de Nicolaïkerk in Kalkar (1518-1521) en zo ook in Zwolle. De compositie in de Broerenkerk grijpt direkt op de *Speculum* terug, waar Augustus naar Maria kijkt, en niet op de variant waarbij Augustus de sibylle aankijkt op het moment van haar visioen, een variant die ook in Schedels *Weltkronik* te vinden is (afb. 14).

Door de voorstelling in tweeën te delen heeft de schilder handig gebruik kunnen maken van de archi-

14 Afbeelding onder ander in: G.J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandse Schilderkunst*, 2e deel, 's-Gravenhage 1937, 76, afb. 36.

Afb. 13. Aärons staf en de Tiburtijnse sibylle; houtsnede uit de *Speculum Humanae Salvationis* (facsimile van E. Kloss, *Ein niederländisches Blockbuch*, München 1925, naar de uitgave die ca. 1485 vermoedelijk in Utrecht werd gedrukt).

Afb. 14. Augustus en de Tiburtijnse sibylle; afbeelding uit *Schedels Weltkronik* van 1493 (p. XCIII-v).

tektuur: Augustus kijkt nu vanuit de gewelfzwik ook werkelijk omhoog naar de verschijning van Maria met Kind.

Jacobus de Voragine vertelt het visioen van Ara Coeli in het hoofdstuk over de Geboorte van Christus.

Afb. 15. Het visioen van Antonius van Padua. Tweede travee van de zuidbeuk.

Bladeren we verder, dan beschrijft hij een soortgelijk visioen dat Sint Hugo van Cluny had op de vooravond van de feestdag van de Geboorte. Hem verscheen Maria, met het Kind op de arm, en zij sprak (doelend op Augustus): 'Vandaag is de dag waarop de voorspellingen van de profeten weer in de herinnering gebracht worden. Waar is toch die man, die vóór deze dag heer en meester over de mensen was?' Wordt nu ook Hugo's visioen temidden van de Zwolse schilderijen uitgebeeld, als een vervolg op de zojuist beschreven scène van de Tiburtijnse sibylle (afb. 15)? Als de heilige aan de andere zijde van de gordelboog inderdaad Hugo van Cluny is, dan wel. Maria verschijnt tegenover de heilige, het Kind op haar arm. Maar volgens de in de *Legenda Aurea* beschreven scène hoort er nog een duiveltje te verschijnen, dat hier nergens te bekennen is. Is dit dan wel Sint Hugo? Het visioen van de Cluniacenser monnik is voor zover bekend nooit uitgebeeld. De tegenhanger van deze voorstelling in dezelfde, tweede travee, is ook een visioen, dat van Bernardus van Clairvaux en wel de Amplexus: Christus maakt zich los van het Kruis en omhelst Bernardus, een verhaal dat pas in de 15e eeuw in woord en beeld ver-

spreid wordt. Als er enig verband tussen de heiligen van beide visioenen bestaat, dan zal de eerste verschijning niet die van de heilige Hugo, maar die van Antonius van Padua zijn. Antonius en Bernardus behoorden immers tot de eerste niet-Dominicanen die een plaats kregen op de Dominicaanse kalender. Ook Antonius had een visioen, waarin Maria met Kind verscheen. Dit verhaal staat nog niet in de *Legenda Aurea*, maar is ontleend aan het *Liber Miraculorum*. Deze verschijning is wél vaak uitgebeeld, voor het eerst na ca. 1490 en pas op grote schaal in de Contra-Reformatie. Het lijkt vreemd dat Antonius een grijs of zwart kled draagt en men zou geneigd zijn te denken dat de bruine verf van zijn Franciscaner pij naar zwart is verkleurd. Echter, bij de stabiele aardkleuren is dat uitgesloten. Antonius is derhalve uitgebeeld in de grijze dracht der Conventuelen, een richting binnen de Franciscaanse orde die in 1517 officieel werd. De lieletak als attribuut neemt tenslotte de laatste twijfels weg over de identiteit van deze heilige. Maar hoe Antonius' visioen zo vroeg in het noorden terecht is gekomen, blijft een raadsel.

Clemens I (of Romanus) is aanwezig met boek, mijter en staf (stellig was er ook een anker), van Laurentius is alleen zijn attribuut, het rooster, nog te zien en de twee laatsten die dit gewelf opluisteren zijn te slecht bewaard om herkend te kunnen worden. Een mijter geeft aan dat één van hen een bisschop was.

Wie zich erover verbaast op het eerste gewelf, het meest oostelijke van de zijbeuk, heiligen terug te vinden die eerder al voorkwamen, te weten Barbara, Catharina en Andreas, herinnere zich dat deze travee later, mogelijk in 1511 is toegevoegd. De afwijkende stijl en vooral het heel andere kleurgebruik van de schilderijen in dit vak verraden een andere hand. De herhaling bevestigt de populariteit die deze heiligen genoten. Niet minder populair was Sint Rochus, afgebeeld boven de gordelboog, vergezeld van zijn hond met een stuk brood in zijn bek.

De Passie

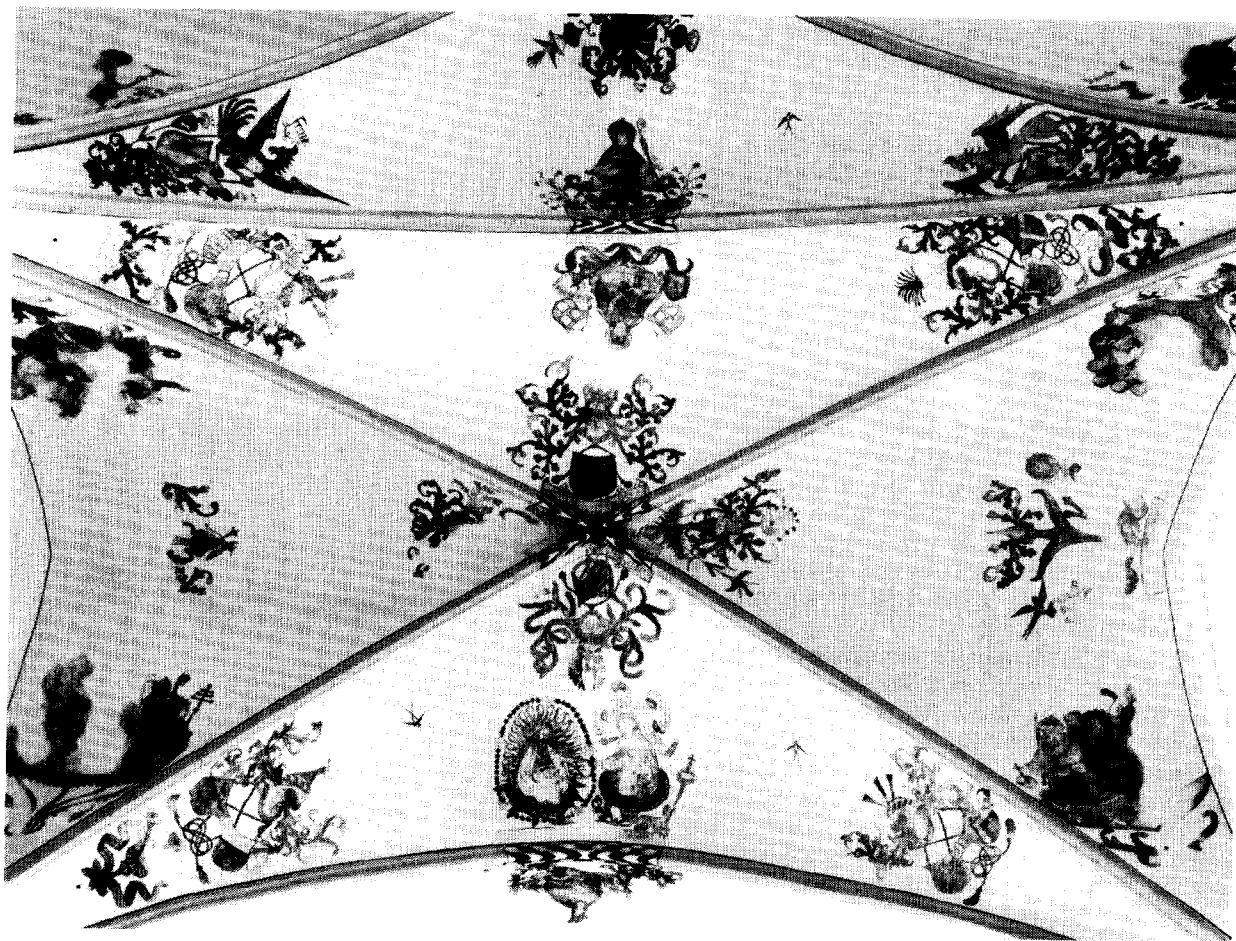
De devotie tot Christus' lijden neemt in de late middeleeuwen een hoge vlucht. Het is daarom verwonderlijk dat, behalve in het later toegevoegde oostelijke vak van de zuidbeuk, nergens voorstellingen van de Passie zijn te vinden. Toch zijn symbolen van de Passie door de hele cyclus heen verweven en wel op een heel letterlijke wijze: de Arma Christi tooien op tal van plaatsen de helmen en soms komen ze, in plaats van familiewapens, voor op wapenschilden (afb. 16). Timmers noemt slechts enkele voorbeelden van de uitbeelding van de Arma Christi in deze letterlijke betekenis: op een 14e-eeuws miniatuur en op 15e-eeuwse, geweven

Afb. 16. *De Arma Christi in het zesde vak van de zuidbeuk. Daaronder de tekst 'So men screef MCCCC Drije en acht wordt den erst dese'*

Afb. 17. *Christus op de koude steen. Gewelfvak boven de oostwand van de zuidbeuk.*

Afb. 18. *De verspreiding van de Rozenkrans. In de hoeken vier groepen met rozenkransen. Tweede travee van de hoofdbeuk.*

liturgische banden uit Keulen. Pas later, in de 15e en 16e eeuw, zien we dat ook de wonden tot de Arma Christi gaan behoren. Ook dat gegeven is in Zwolle te zien: op één van de wapenschilden (in het derde vak van de hoofdbeuk) staan een hart, een doornenkroon en in de hoeken twee handen en voeten. De dubbele symboliek die in de Arma Christi besloten lag, zowel de Passie als de strijdende Christus, moet de Zwolse Dominicanen zeer hebben aangesproken. Uit de spaarzame voorbeelden die Timmers noemt mag niet worden afgeleid dat de letterlijke betekenis van de Arma Christi weinig begrepen en uitgebeeld werd, integendeel.

In de chronologie van de Passie wordt soms, verwant aan de 'Ecce Homo' en de 'Man van Smarten' nog een voorstelling gevoegd, die wel Christus op de koude steen wordt genoemd. Volgens Mâle is deze, op een rots van de Calvarieberg of op een graf gezeten, geboeide Christus, de symbolische samenvatting van

de gehele Passie.¹⁵ Het is het allerlaatste moment van de levende Christus, vlak voor de Kruisiging.

Christus zittend op de koude steen komt voor het eerst voor in de late middeleeuwen, aan het eind van de 15e en het begin van de 16e eeuw, als de devotie tot de Passie een hoogtepunt bereikt heeft. In de voorbeelden die Mâle noemt is Christus steeds alleen, terwijl Hij in Zwolle tussen twee vrouwen zit, de één gesluierd en wenend, de ander met een boek (afb. 17). Zijn het Maria en Maria Magdalena, of zijn het Maria Magdalena en de Egyptische Maria, die soms, maar dan na de Kruisiging, optreden als de beide zondaressen die vergiffenis ontvingen? Door het ontbreken van een vergelijkbare voorstelling blijft het antwoord ongewis. Hoe dan ook, door de belangrijke plaats van deze scène krijgt de Passie een bijzondere betekenis,

15 E. Mâle, *L'art religieux de la fin du moyen en France*, Paris 1908, 87 e.v.

Afb. 19. Detail van afb. 18: Dominicus ontvangt de Rozenkrans.

die nog eens extra wordt benadrukt door de vele symbolische verwijzingen: de Arma Christi op de helmen in de hoofdbeuk, in de zijbeuk en nogmaals rond de sluitsteen van het tweede gewelf van de zijbeuk.

Dominicus ontvangt de rozenkrans (afb. 18 en 19)

Terwijl een zo smartelijk thema de zuidbeuk afsluit, zo glorievol gaat de hoofdbeuk over in het koor. Het eerste schipgewelf (vak nummer 2 op de plattegrond van afb. 1) vormt als het ware de apotheose van de hele cyclus. Het is vrijwel geheel aan één onderwerp gewijd: de rozenkrans. Vrijwel geheel, want Lukas is te midden van de vijf bij elkaar behorende groepen enigszins een vreemde. De evangelist is afgebeeld met zijn symbool, de stier, maar ook als schilder van Ma-

Afb. 21. Maria met Dominicus en Franciscus, keizer en paus en God de Vader met pestpijlen in een rozenkrans. In de hoeken de Dominicaanse heiligen Vincentius Ferrer, Catharina van Siena, Petrus Martyr (van Verona) en Thomas van Aquino. Duitse houtsnede van ca. 1500. Uit: Otto Zaretsky, Einblattdrucke nr. 44, Pestblätter, afb. 6.

Afb. 20. Dominicus ontvangt de rozenkrans, laat 15e-eeuwse Rijnlandse houtsnede. Uit: Otto Zaretsky, Einblattdrucke nr. 44, Pestblätter, afb. 5.

ria, zoals hij zo vaak in de 15e-eeuwse Nederlandse schilderkunst figureert. Hij houdt in zijn ene hand een penseel, in zijn andere een palet en naast hem staat het zojuist voltooide paneel met Maria en Kind. Het model lijkt te ontbreken, maar dat staat immers aan de overzijde van het gewelf, waar het Kind op Maria's schoot aan Dominicus de rozenkrans overhandigt. De voorstelling op het paneel is helaas te vaag om te kunnen zien of deze ook werkelijk met het model overeenstemt. Het zou interessant zijn te weten of Lukas hier alleen betekenis heeft als Maria-schilder, of ook bedoeld is bij wijze van handtekening van het schildersgilde, de mogelijke schenker van dit gewelf.

Bij Maria met Kind en Dominicus horen de vier groepen in de gewelfzwicken: de kerkelijke hiërarchie (paus, bisschop, patriarch?, priesters), de wereldlijke gezagsdragers, de keizer vooraan, de religieuzen en tenslotte de burgers. Allen hebben met elkaar gemeen dat zij een gebedssnoer in hun hand houden, de rozenkrans die Dominicus van het Christuskind heeft ontvangen. Deze voorstelling heeft een bijzondere betekenis, omdat juist in Zwolle de grote verspreider van de rozenkrans, Alanus de Rupe (ook wel Alain de la Roche of Alanus van der Clip) zijn laatste jaren doorbracht. Hij werd, zoals gezegd, in 1475 in het koor begravene.

Nog niet eens zo lang geleden is aangetoond dat de oorsprong van de rozenkrans niet in Dominicaanse kringen gezocht moet worden, maar bij de Karthuziers Adolf van Essen en Dominicus van Pruisen, aan het einde van de 14e en het begin van de 15e eeuw (het gebedssnoer op zich zelf is uiteraard veel ouder).¹⁶ Dit in weerwil van de hardnekkige legende dat de rozenkrans door Dominicus zelf zou zijn verspreid, toe hij deze na de succesvolle overwinning van Simon de Montfort in 1213 bij Muret (Zuid-Frankrijk) van Maria zelf aangereikt had gekregen. Mogelijk zijn Dominicus en Dominicus van Pruisen met elkaar verward. Hoe dan ook, deze legende is later overschaduwd door een andere, die van grote invloed op de kunst zou zijn, namelijk die van Alanus de Rupe. Het verhaal luidt aldus: Dominicus bevond zich in een grot in de buurt van Toulouse, toen Maria verscheen en hem haar hulp aanbood in zijn strijd tegen de vijanden van het geloof. 'Predik mijn psalter en weldra zul je drievoudige bijstand ondervinden van de opperste Drievuldigheid', sprak zij. En tegelijk reikte zij hem het psalter aan.¹⁷

Ter verduidelijking zij vermeld dat Alanus het woord 'rozenkrans' had uitgebannen vanwege het profane en ijdele karakter ervan: in plaats daarvan verkoos hij 'psalter' of 'Maria-psalter'.

Alanus de Rupe is om twee redenen van groot belang geweest. In de eerste plaats was hij de grote verspreider van het rozenkransgebed, in geschreven en

gesproken woord. De herleving van de rozenkrans, die leidde tot de oprichting van talloze rozenkransbroedersschappen, de eerste door Jacobus Sprenger in 1475 in Keulen, was geheel het werk van Alanus, een werk waarvoor hij volledige steun genoot van de Hollandse Congregatie. In de tweede plaats heeft Alanus het verband gelegd tussen de rozenkrans en Dominicus. De historische onjuistheid van dat verband kon niet verhinderen dat 'Dominicus en de rozenkrans' een wijd verspreid thema in de kunst zou worden, al direkt na Alanus' overlijden.¹⁸

De meest eenvoudige voorstelling is die waarop Dominicus de rozenkrans ofwel van het Christuskind ontvangt, ofwel van Maria, zonder de aanwezigheid van anderen. Op een Rijnlandse houtsnede van ca. 1480-1500 is deze scène gevat in een rozenkrans met de wonden van Christus (afb. 20). De wel eens gehoorde opvatting dat Dominicus op dit soort afbeeldingen de rozenkrans zou aanbieden, is geheel in strijd met de legende die er aan ten grondslag ligt en daarom erg onwaarschijnlijk. De uitbeelding van de rozenkrans wordt soms ook gecombineerd met het visioen van Dominicus, waarin Christus of God de Vader, verbolgen over de heb- en weeldezucht van de mensen, de wereld wil bestoken met pestpijlen, hetgeen Maria weet te verhinderen door aan Hem Dominicus en Franciscus voor te stellen. Het verhaal komt voor in de *Speculum Humanae Salvationis*. Een houtsnede uit ca. 1500 toont hoe de Dominicanen dit thema aangrijpen terwille van de prediking van de rozenkrans: binnen de omlijsting van een rozenkrans met Christus' wonden wordt Maria aanbeden door paus en keizer, Dominicus en Franciscus, allen de rozenkrans biddend, alsof zij daarmee het zieleheil van de mensen willen afsmecken (afb. 21). In de hoeken worden zij bijgestaan door de Dominicanen Vincentius

16 *500 Jahre Rosenkranz, Köln 1475-1975*, Tent. Cat., Keulen 1975. Hierin het artikel van K. J. Klinkhammer s.j., *Die Entstehung des Rosenkranzes und seine ursprüngliche Geistigkeit*, 30-50.

17 Omdat Alanus' handschriften wijd en zijd verspreid en zijn drukken zeldzaam zijn, heb ik gebruik gemaakt van J. A. Coppensteins bewerking van Alanus' werken: *Beati F. Alani Redivivi Rupensis Tractatus mirabilis de ortu atque progressu Psalterii Christi et Mariae eiusque Confraternitatis*, Neapoli 1630 et 1665 (de eerste druk is van 1614). De passage staat in hoofdstuk III, De Sancto Dominico Psalterii Praedicatoris attestata narration, p. 62: 'Quocirca, si vis quem optas, in praedicando fructum, meum Psalterium: et mox persenties ter Max. Trinitatis auxiliium. Simul addidit tale ei'. Pater A. Hollaardt te Nijmegen was zo vriendelijk mij een exemplaar van dit zeldzame werk ter beschikking te stellen en mij met enkele problemen te helpen.

18 Dit onderwerp wordt uitvoerig behandeld in het proefschrift van F. H. A. van den Oudendijk Pieterse, *Dürers 'Rozenkransfest' en de ikonografie der Duitse Rozenkransgroepen van de XV en het begin der XVIe eeuw*, Amsterdam 1939.

Ferrer, Catharina van Siena, Petrus Martyr en Thomas van Aquino, ook zij met rozenkrans.

De bemiddelende rol die Dominicus in al dit soort afbeeldingen is toebedeeld, een rol die de Dominicanen in hun preken voor het zieleheil, voor 'onser behoudnisse', als de hunne zagen, staat ook in het Zwolse rozenkransgewelf centraal. Twee thema's zijn hier in feite verenigd: hoe Dominicus de rozenkrans ontvangt tijdens Maria's verschijning (in afwijking van Alanus' vertelling ontvangt de heilige de rozenkrans niet van Maria zelf, maar van het Kind; dit is bij veel uitbeeldingen trouwens het geval), en, ten tweede, hoe door zijn toedoen het rozenkransgebed onder alle standen, wereldlijken en geestelijken, verspreid is. Maria en Kind zijn gevat in een stralenkrans en gezeten op de maansikkel. Anders dan gebruikelijk, lijkt hier ook werkelijk haar verschijning aan Dominicus uitgebeeld te zijn. De stralenkrans is bovendien nog omgeven door een rozenkrans, zodat het geheel de vorm heeft gekregen van een geschilderd Marianum. Bij het ontvangen van de rozenkrans spreekt Dominicus – op de banderol boven hem – de woorden: 'O Maria ick bijn tot uwen dienst altijt bereit'. Deze tekst is vermoedelijk niet letterlijk aan Alanus de Rupe ontleend, maar sluit wel nauw aan bij de woorden die Maria tot hem sprak tijdens zijn visioen in de grot.

Ook uit andere, verwante thema's, zoals de Mantelmadonna, spreekt de bemiddelende rol van Dominicus en de Dominicanen. Een Boheemse houtsnede uit ca. 1500 laat zien hoe ook hier de Dominicanen zich ontfermen over het zieleheil van de stervelingen (afb. 22). In de hoeken dezelfde Dominicanen als op de houtsnede met de pestpijlen, alleen Thomas van Aquino is vervuild voor Albertus Magnus. Dominicus knielt op de voorgrond. Evenals op het Zwolse rozenkransgewelf zijn ook op deze prent de stervelingen strikt gescheiden in wereldlijke en geestelijke stand. Al deze ingrediënten zijn terug te vinden in de talloze 17e- en 18e-eeuwse schilderijen waarop de verspreiding van de rozenkrans is uitgebeeld. Dominicus wordt dan vaak vergezeld van Catharina van Siena, elk met een groep Dominicanen respectievelijk Dominicanessen. Aan de opleving van het thema in de 17e eeuw is J. A. Coppesteins bewerking van Alanus' verzamelde werken (eerste druk 1614) voornamelijk debet. De Zwolse voorstelling van de verspreiding van de rozenkrans schaart zich onder de vroegste van dit genre en kan tot de prototypen van een enorme reeks gerekend worden.

Het rozenkransgewelf neemt onder de schilderijen een prominente plaats in. Het belang van de rozenkrans spreekt ook uit het feit dat één heel gewelf hieraan is gewijd. De vraag dringt zich daarom op of er in Zwolle al vroeg een rozenkransbroederschap was, en zo niet, dan toch wel een altaar gewijd aan

Afb. 22. Mantelmadonna in rozenkrans. In de hoeken Petrus Martyr, Albertus Magnus (als heilige!), Vincentius Ferrer en Catharina van Siena. Boheemse houtsnede van ca. 1500. Uit: Otto Zaretsky, Einblattdrucke nr. 44, Pestblätter, afb. 7.

Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans. In Den Haag en Groningen bestonden zulke broederschappen, in de Bossche Petruskerk was er een altaar aan de rozenkrans gewijd. Jaartallen ontbreken, behalve voor Utrechtse Andreaskerk: daar is in 1481 sprake van een rozenkransaltaar.¹⁹

Er zijn in Zwolle, behalve de schilderijen, twee aanwijzingen voor een rozenkrans-devotie. Volgens Bernardus de Jonghe stond er in 1673 in de westgevel van de hoofdbeuk een beeld van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans (Dominicus stond zoals gezegd in de top van de zuidbeuk). Dezelfde schrijver vermeldt ook dat er nog door Alanus de Rupe, dus vóór 1475, een rozenkransdevotie is ingesteld. En waar anders zal het daaraan gewijde altaar gestaan hebben dan onder het rozenkransgewelf? Over een broederschap evenwel geen woord, maar, zoals bekend, de bronnen die daarover uitsluitsel hadden kunnen geven, zijn alle verloren.²⁰

¹⁹ Wolfs, *Dominicanenkloosters*, passim.

²⁰ Bernardus de Jonghe, *o.c.*, 188: 'Quantum in hac Ecclesia floruit SS. Rosarii devotio per Alanum ibidem instituta...'

Enkele opmerkingen tot slot

De ordening van de voorstellingen in hoofd- en zijbeuk is niet onder één, alomvattende noemer te brengen. Er is bijvoorbeeld geen verdeling volgens de kerkelijke kalender, er zijn ook geen heiligen in groepen samengevoegd, zoals de apostelen, de evangelisten of de aanwezige pestheiligen Antonius abt, Christoforus, Sebastiaan, Rochus en Adrianus. Wel is er een globale ordening: in het westen domineert het wereldlijke, daar is ook de stad Zwolle nadrukkelijk aanwezig. Als geestelijke tegenhanger daarvan fungeert het oostelijk schipgewelf, tegelijk de apotheose van de hele cyclus: de verspreiding van de rozenkrans.

Onder de hybride verzameling heiligen is er een aantal dat alleen al door hun populariteit in de late middeleeuwen niet weg te denken is; de genoemde pestheiligen, en verder de vrouwelijke heiligen Barbara, Catharina, Cecilia en Margaretha (en misschien waren daar ook Dorothea en Agnes); voorts heiligen van landelijke betekenis zoals Lebuinus, Radboud en Willibrordus; maar ook heiligen van de eigen orde, bekend uit de vele werken en talloze malen op hout-snedes afgebeeld: Thomas van Aquino, Albertus Magnus, Margaretha en Elisabeth van Hongarije, Catharina van Siena, Petrus Martyr, en, minder bekend en niet heilig, Petrus Palude en Simon de Montfort, de laatste ter opluistering van de eigen geschiedenis. Temidden van hen ontbreekt Heinrich Suso, de Duitse mysticus en een trouwe verschijning in Dominicanenstambomen, en wie weet of er ook groten van het eerste uur uit de Dominicaanse geschiedenis aanwezig waren, zoals Raymundus van Penaforte of Jordanus van Saksen?

Het is goed mogelijk dat er patroonheiligen van gilden zijn afgebeeld, zoals Crispinus en Crispinianus van de leerbewerkers en schoenmakers, maar voor de veronderstelling, dat deze gilden ook altaren zouden hebben gesticht, ontbreekt helaas ieder bewijs. Evenmin is zeker of de families, zo talrijk met hun wapens vertegenwoordigd, altaren hebben gesticht of onderhouden.

De weinige gegevens die bekend zijn over de inrichting van de kerk worden door de schilderijen bevestigd en verduidelijkt. De uit rekeningen bekende bank van het stadsbestuur stond ongetwijfeld ergens onder de westelijke schipgewelven, waar de schilderijen gedomineerd worden door de Zwolse schutpatroon en stadwapens. De voormalige preekstoel tegen de noordmuur werd in de schilderijen nog eens extra benadrukt door de bijzondere plaats van Augustinus en Ambrosius en op eenzelfde manier werd stellig in het meest oostelijke vak van de hoofdbeuk de disposi-

tie van het interieur in de gewelven weerspiegeld: waar anders zal zich het altaar van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans bevonden hebben dan recht onder Alanus' vertelling van Dominicus' visioen?

Summary

The wall-paintings in the church of the former Dominican convent at Zwolle were discovered in 1983; in the following years they were uncovered and restored. Unfortunately, the paintings in the choir have been lost. The numerous figures of saints, family coat-of-arms and floral decorations in the two aisles of which the church consists, were presumably painted shortly after 1500. The east part of the south aisle was added later, which explains the repetition of some saints.

The west part of the principal, north aisle is dominated by worldly representations: the many coat-of-arms of the town and the frequent depiction of its patron St. Michael symbolize the close ties that existed between town and convent. In this part of the vault are seen most worldly rulers: Justinian, Charlemagne and many others. The east part of this aisle is taken up by the apotheosis of the whole cycle: here is seen the legend as spread by Alanus de Rupe in which St. Dominic receives the rosary from Mary. In the side segments of the vault groups of people of all ranks and classes are seen saying the rosary. It is an early version of a theme that was to be painted so very often later on. The presence of an altar to Our Lady of the Rosary beneath this vault is plausible. Among the saints of the north aisle the exceptional place of St. Augustine and St. Ambrose can be explained by the fact that exactly beneath them there was formerly the pulpit.

The most interesting themes of the south aisle are St. Mary Magdalene at the tomb, Christ's appearance to His mother Mary, the miracle of Ara Coeli (Augustus and the Tiburtine Sibyl) and Christ seated before being crucified. Several sources on which the cycle was based could be deduced from these and other representations: the *Legenda Aurea* and the *Speculum Humanae Salvationis* both works of Dominican origin, and Schedel's *Weltchronik*.

The presence of certain saints is sometimes self-evident such as the patron saints of the plague stricken. Sometimes their presence is to be traced back to the history of the Dominicans themselves and sometimes it may have another reason such as patron saints of families and guilds that made donations and founded altars.

BOEKBESPREKINGEN

Publikaties en evenementen in het kader van 'Cuypers-jaar 1985'

Eind 1984 werd in het blad Wonen-TABK van de gelijknamige stichting 1985 uitgeroepen tot 'Cuypers-jaar'. In een even bondig als informatief artikel impliceerde auteur Aart Oxenaar dat indien ooit, het eeuwfeest van het Rijksmuseum te Amsterdam aanleiding moest zijn voor een liefst zo gevarieerd mogelijke stroom aan publikaties en evenementen. Deze zouden een krachtige impuls geven om de vaak uitsluitend als 'namaak' en 'reactionair' afgedane architectuur en interieurkunst van de vorige eeuw uit hun isolement te halen. Centraal in deze manifestaties diende het werk van Rijksmuseum-architect Pierre J.H. Cuypers (1827-1921) te staan, wiens oeuvre vroeger én nu qua waardering tussen wierook en verguizing balanceert. Als zodanig al een interessant gegeven voor cultuurhistorici: wat zegt het, dat over het werk van onze belangrijkste exponent van het vorige-eeuwse bouwen en inrichten in zulke uitersten wordt geoordeeld en zelfs een richtingenstrijd ontbrandt over de studie(methodiek) van zijn werk?

G. Hoogewoud, J. J. Kuyt en A. Oxenaar, Cuypers en Amsterdam, gebouwen en ontwerpen 1860-1898, Cahiers van het NDB VI, Staatsuitgeverij Den Haag 1985, ISBN 90.12.04971-7.

De verwachtingen in Wonen-TABK zijn in zoverre bewaarheid, dat 'Cuypers-jaar 1985' inderdaad een aantal interessante publikaties en evenementen het licht heeft doen zien. Het belangrijkste van het gepresenteerde is zonder twijfel de hierboven aangehaalde catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst. Hiermee ligt het eerste onderdeel van een toekomstige oeuvre-catalogus ter tafel. Tevens is een potentiële blauwdruk gecreëerd, waarmee verschillende onderzoekers verder zouden kunnen gaan. Voor Hoogewoud en Kuyt vormt dit Amsterdamse deel dan ook de aanzet tot een promotieonderzoek, dat zich in eerste instantie zal richten op het vroege werk van Cuypers. De catalogus over het Amsterdamse werk is

overzichtelijk ingedeeld in een uitgebreide inleiding en de beschrijvingen van de afzonderlijke architectuurprojecten. De inleiding zelf is uitgesplitst in een paragraaf over Cuypers' artistieke achtergrond, Cuypers als burger van Amsterdam, Amsterdam rond 1865, het jaar dat Cuypers zich daar vestigde, Cuypers als kerkenbouwer en zijn stedenbouwkundige ontwerpen en idealen. De auteurs hebben zich terecht veel moeite gegeven om Cuypers een plaats te geven in de context van zijn tijd, in het Amsterdam van toen. Het nauwkeurig afpalen van ideaal en praktijk in Cuypers' doen en laten heeft een zuiverende werking op de hardnekkige legendevorming en hagiografie rond zijn persoon, waar zijn eerste biograaf, Victor de Stuers, en hijzelf het hardst aan hebben meegewerkt.

Speciale aandacht mag gevraagd worden voor de paragraaf: 'Stad en monument', waarin door Oxenaar de stedenbouwkundige idealen aan de orde worden gesteld. Niet onvoorspelbaar blijken deze samen te hangen met het maatschappijbeeld, dat katholieke cultuurdragers in de vorige eeuw internationaal koesterden: een hiërarchische corporatieve maatschappij, waarin iedereen een door God toebedeelde en op hem toegesneden plaats heeft en in het grote, harmonisch samenhangende geheel onmisbaar is. In zijn fameuze werk, *De Heilige Linie* uit 1858 geeft Cuypers' zwager, J. A. Alberdingk Thijm, aan hoe het kerkgebouw de steengeworden afspiegeling van deze maatschappij is. De overigens authentiek middeleeuwse gelijkstelling van kerk-maatschappij-stad onder verwijzing naar de Apocalyptische beschrijving van het Hemelse Jeruzalem en naar St. Augustinus' *De Civitate Dei* (over de stadstaat Gods) maakte een symbolische uitwerking van dit maatschappijbeeld in een stedenbouwkundig kader mogelijk. Oxenaar toont via een parallel met Cuypers' en Thijms Engelse 'leermeester', A. W. Pugin, aan hoe dit concept Cuypers' stedenbouwkundige plannen voor Amsterdam beïnvloedde. Deze ikonografisch-ikonologische analyse mag niet gememoreerd worden zonder te verwijzen naar het gevaar voor anachronistische interpretaties door de lezer. Cuypers' corporatieve maatschappij-ideaal, dat zoals we nog zullen zien bij de bespreking

van het Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek van 1984 ook in de vormgeving van het Rijksmuseum een grote rol heeft gespeeld, is door latere 'besmettingen' met het beruchte katholieke integralisme en welbeschouwd ook het fascisme, sterk pejoratief verkleurd. Misschien wel één van de redenen waarom het predicaat 'reactionair' voor zijn architectuur en opvattingen zo snel en voorbarig opgeld doet.

De catalogus *sec* is, schoonheidsfoutjes daargelaten, voorbeeldig, al zal de lezer zich misschien mét ons verbazen over het ontbreken van de Oefenschool die in 1890-91 bij het Rijksmuseum is gebouwd en in deze catalogus niet had mogen ontbreken. Ieder ontwerp bevat in de marge de opsomming van 'statische' gegevens, terwijl de eigenlijke tekst bestaat uit een beknopte bouwgeschiedenis en een compacte beschrijving van het in- en exterieur, dan wel van de plannen. In de beschrijvingen is het gortdroge cumuleren van bouwdeelen en -elementen, dat veel delen van de Geïllustreerde Beschrijving onleesbaar maakt – waarom verrichten kunsthistorici dit uitputtende en ondankbare werk nog? – waar mogelijk vermeden. Door de afwisseling van beschrijving *sec* met stijlkritische analyses, gelardeerd met ikonografische toelichtingen is een prettig leesbaar geheel ontstaan. Nieuw voor de meesten zal de kennismaking met Cuypers' profane werk zijn – de woonhuizen aan de Vondelstraat e.a. – die hem van het brandmerk ontdoen uitsluitend 'monumentale' c.q. kerkelijke architectuur te kunnen ontwerpen. Interessant zijn bovendien zijn activiteiten als projectontwikkelaar, waaraan Amsterdam in stedenbouwkundig opzicht veel gewonnen heeft. Men denke aan de Vondelstraat en het Museumplein.

Als enig écht gemis mag gelden een afsluitend hoofdstuk, waarin de auteurs hun verworven kennis – en dat is nogal wat – in relatie hadden gebracht met de thans bestaande inzichten op het gebied van 19e-eeuwse kunsttheorie en esthetica. Dit had moeten gebeuren, al was het onder voorbehoud, aangezien in Nederland op dit terrein nog niet erg veel resultaten ter vergelijking en ter relatering voorhanden zijn. Gezien de voornemens van de auteurs mogen we evenwel nog het nodige verwachten.

K. M. Veenland-Heineman, A. A. E. Vels-Heijn, Het nieuwe Rijksmuseum, ontwerpen en bouwen 1863-1885, Rijksmuseum Amsterdam 1985.

Deze uitgave verscheen naar aanleiding van de jubileumtentoonstelling in het Rijksmuseum. Op zeer lezenswaardige en beknopte wijze is hierin de geschiedenis van de totstandkoming van het Rijksmuseumgebouw uiteengezet. De niet onbelangrijke rol van De Stuers, die op de hem typerende, hardnekkige wijze zijn ideeën wist door te zetten, komt uitvoerig aan bod. De Stuers maakte de baan vrij voor Cuypers om

vervolgens in hechte samenwerking en vaak tegen de publieke (artistieke) opinie in hun plannen te verwezenlijken. Dat dit veel weerstand opriep laat zich raden. In de controversen speelden de toen gebruikelijke conflicten rond de 'juiste' stijl voor overheidsgebouwen, de angst voor de opkomende 'ultramontaansche' (katholieke) elite, maar ook de discrepantie tussen architectonische museale opvattingen en schilderkunstige museale opvattingen. Is het boekje als zodanig breed opgezet, door met name de citaten te zeer 'voor zichzelf' te laten spreken is alweer het gevaar voor anachronistische interpretaties door derden niet gering. Het laatste hoofdstukje over de 'juiste stijl' had dan ook iets meer aan moeten stippen dan alleen stijlstrijd en papenvrees. Ook de persoonlijke rivaliteit tussen de 'dramatis personae', het opkomende impressionisme – dat met zijn nadruk op *l'art pour l'art* haaks op de idealen van Cuypers, De Stuers en Thijm stond – en de daarmee gepaard gaande veranderde museale opvattingen zijn van grote invloed geweest bij deze hoogst boeiende controversen. Dat men in de officiële jubileumuitgave van het Rijksmuseum niet het woord heeft gegeven aan de positieve kritiek in de vorige eeuw – men denke aan de vermaarde kunstkenner en Vermeer-specialist, Henri Havard – is niet onoverkomelijk, maar weerspiegelt wel de nog altijd ambivalente houding van de beheerders van deze 'tempel der kunst' ten aanzien van het eigen gebouw.

Hoewel de catalogus mooi en kleurig is geïllustreerd, is het bijzonder hinderlijk dat het onderste kwart van de pagina in beslag genomen wordt door een aparte tekstband, die onafhankelijk van de eigenlijke tekst daarboven door het boekje gaat. Men raakt dan ook regelmatig de draad van het verhaal kwijt, omdat 'boven' en 'onder' niet synchroon lopen. Spijtig tot slot is dat ook hier het hardnekkige vooroordeel is gehonoreerd, dat populaire uitgaven geen noten mogen hebben; temeer gezien de vele, zeer illustratieve citaten.

Onder de titel 'Het Rijksmuseum, ontwerpen, bouwen en verbouwen, 1863-1885-1985', is door het ministerie van VROM een speciale editie uitgegeven. Hierin worden ook de bouwactiviteiten in en aan het Rijksmuseum ná 1885 beschreven onder verduidelijking van de rol van de Rijksgebouwendienst. Saillant detail vormt de trotse vermelding van de sloop van de Koepelzaal boven de voormalige Karolingische Zaal van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, zonder het gebouw constructief in gevaar te brengen. Deze Karolingische en Koepelzaal vormden een gereduceerde kopie van het westkoor en de Keizerzaal van de Maastrichtse St.-Servaas en dienden als architectonisch kader voor de expositie van Karolingische kunstschaten.

H. P. R. Rosenberg (incl.) en G. Végh, Cuypers als Kerkenbouwer, tentoonstellingscatalogus Bankiers Staal, Den Haag 1985.

De fraaie en zeer kleurrijke brochure bevat een beknopte schets over Cuypers en de neogotiek. Een uitstekend werkje om een eerste kennismaking met de beide fenomenen te begeleiden. Belangwekkend is dat in tegenstelling tot de beide andere catalogi dan wel tentoonstellingen niet het documentaire-historische karakter van de bouwtekeningen en andere objecten voorop stond, maar de kwaliteitsbeleving. Een eerste stap wellicht om niet alle neogotiek als 'kitsch' en ' cliché-kunst' over een kam te scheren, maar als volwaardig museaal te benaderen. De esthetische emancipatie van deze kunst, die zeker door zal zetten, is daar ten zeerste mee bevorderd.

Aan de hand van Cuypers. Tekeningen en etsen van de hand van, en objecten uit de collectie van Clemens Merkelbach van Enkhuizen, Gemeentelijk Museum 'Hendrik Luyten-Dr Cuypers' te Roermond, 1985.

Helaas zonder catalogus, maar als manifestatie onmisbaar in dit overzicht, was de tentoonstelling in Cuypers' voormalige woonhuis en werkplaats te Roermond. Qua opzet gelijk aan de tentoonstelling in het NDB – te weten per ruimte de behandeling van één of hooguit twee gebouwen – was de inhoud geheel subjectief. Merkelbach heeft vele Cuypers-kerken getekend, waarvan een aantal in diverse stadia van sloop. Daarnaast heeft hij in de loop van de jaren een zeer representatieve verzameling neogotica opgebouwd, voor een groot deel objecten, die hij ternauwernood uit slopershanden heeft weten te redden. Door per ruimte de tekeningen en etsen als architectonisch kader te presenteren, waarbinnen de objecten uit het bewuste gebouw werden opgesteld, ontstond een mooie en bezienswaardige tentoonstelling. Het zou zeker de moeite waard geweest zijn om van dit ensemble een catalogus uit te geven, ware het niet dat door de fijne techniek en details de tekeningen en etsen fotografisch zeer moeilijk reproduceerbaar zijn. Voor wie zich toch een idee wil vormen mag hier alsnog verwezen worden naar het artikel van de inleider van de tentoonstelling: P. C. J. van Dael, Amsterdamse negentiende-eeuwse kerken getekend door Clement Merkelbach van Enkhuizen, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 11 (herfst 1980) 3-20, en het hierna behandelde themanummer: 'Behoud en beheer van 19de-eeuwse kerken', van Heemschut.

E. de Jong, G. Th. M. Lemmens en P. J. J. van Thiel, red., Het Rijksmuseum, opstellen over de geschiedenis van een nationale instelling, Nederlands Kunst-historisch Jaarboek dl 35, 1984, Weesp 1985. ISBN: 90-228-4439-0. Met bijdragen van F. Grijzenhout

over de Nationale Kunst-Gallerij te 's-Gravenhage; E. Bergvelt over de rijksmusea en de eigentijdse kunst (1800-1848); K. M. Veenland-Heineman over de prijsvragen voor het Rijksmuseum; N. Maas over Carel Vosmaer en het Rijksmuseum; J. Becker over de ikonografie van het gebouw; J. Boomgaard over de plaatsingsproblemen van de Nachtwacht; en G. Luijten over Rijksmuseum-directeur F. Schmidt-Degener.

Alleen al aan de heterogene geaardheid van de bijdragen kan men zien dat het NKJ van 1984 niet uitsluitend aan het museumgebouw is gewijd. Dit kan men in positieve en in negatieve zin uitleggen. De schijn van eentonigheid is zeker vermeden, maar voor ons gevoel ontbreekt helaas ook de rode draad die deze artikelen moest verbinden. Afgezien dan van het blote feit dat het Rijksmuseum jubileert. Men heeft wellicht tezeer op twee gedachten gehinkt door zowel het museum als gebouw als het museum als instelling recht te willen doen. Aangezien beide alweer dermate uitputtende onderwerpen vormen, is geen van de twee echt geslaagd. Men zit nu duidelijk met twee fragmentarische reeksen opstellen, waarvan de incompleetheid bij een officieel corpus als dit, dat overigens een index moet ontberen, storend aandoet. Daarmee is niets gezegd over de kwaliteit van de artikelen, die bijna zonder uitzondering uitstekend genoemd kan worden. Enkele ervan mogen behalve inhoudelijk ook stilistisch opgevat worden als juweeltjes. Dat geldt dan met name de artikelen van Boomgaard en Luijten.

Anders ligt dit bij de beide opstellen, die eerder in het blad *De Negentiende-Eeuw* verschenen. Het minst doordachte van de twee vormt het artikel van Nop Maas over Carel Vosmaer. Het blad *De Negentiende-Eeuw* kan bepaald niet zo obscuur genoemd worden, dat het noodzakelijk was om dit verhaal nog eens in dit corpus op te nemen. Inhoudelijk gezien is dat een gebaar van armoede, materieel gezien is het NKJ daarvoor te kostbaar. Bovendien is er een groot verschil tussen de publikatie van een lezing – naar aanleiding van het symposium over het Rijksmuseum, georganiseerd door de werkgroep *De Negentiende-Eeuw* in 1978 (!) – en de publikatie van een als zodanig voorbereid artikel.

Voorts was er tussen 1978 en 1985 voldoende tijdsruimte aanwezig om een lezing om te werken tot een min of meer afgerond verhaal. In dit geval had nader onderzoek Maas ertoe kunnen leiden om een aantal van zijn conclusies te herzien en vooral op een evenwichtiger wijze de toenmalige tegenstellingen te presenteren. Het is voor de lezer ronduit hinderlijk en dwaas om één eeuw na dato nog een welles-nietesgevecht te moeten volgen over wie nu in de vorige eeuw 'gelijk' had: Thijm, Cuypers en De Stuers, die een sterk ideologisch getinte, educatieve museale opzet voor ogen hadden, waarin museumobjecten, af-

gietsels, decoraties én architectuur een gelijkwaardige rol vervulden? Of Vosmaer met achter zich het toonaangevende kritische blad *De Nederlandsche Spectator* en onder meer ook de leden van het Haagse schildergenootschap 'Pulchri Studio', die een non-ideologische expositie-structuur wensten, waarin de kunstwerken centraal staan: van 'l'art pour l'art' naar 'l'object pour l'object'! In zijn ijver om Vosmaer van allerlei historiografisch oud zeer te rehabiliteren dwaalt Maas onherroepelijk af in de richting van de advocaat, die 'pour besoin de la cause' zijn betoog vormt naar de belangen van zijn cliënt. Minstens zo fel als Vosmaer bestrijdt Maas het 'klerikale monster, vooral het ultramontanisme' – de ideologische ondergrond van Thijm, Cuypers en De Stuers – zonder ook maar enige uitleg te geven van wat onder die begrippen, en ook de kwalificatie 'liberaal', in de vorige eeuw moet worden verstaan. Bij wat meer onderzoek had hij kunnen weten dat er nogal wat nuances zijn tussen de aanduidingen 'katholiek', 'clericaal' en 'ultramontaans', en dat de verhouding 'katholiek' en 'liberaal' aan grote wisselingen onderhevig is geweest. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat Maas de toenmalige verhoudingen te zeer van uit het huidige tijdsgewricht heeft beoordeeld, althans weinig moeite heeft gedaan om deze indruk te voorkomen.

Het forum van de geschiedschrijving is hiermee niet gebaat. Het gaat niet aan dat de bestudering van interessante controversen escaleert in een belangenstrijd ten voordele van deze of gene. Conflicten, controversen en polemieken zijn daarom zo interessant en het onderzoeken waard, omdat op het scherp van de sneede bij het winnen van een argument – iets heel anders dan 'gelijk' hebben – alle mogelijke motiveringen, redeneringen en maatstaven ter tafel komen, die op verbluffende wijze de mentaliteit en denktrant van die dagen onthullen. Voor contextuele geschiedschrijving lijkt niets beters denkbaar. Maar, zoals reeds gesteld, het gevaar voor partijkiezen, gekoppeld aan dat voor anachronistische interpretaties is groot. Het verhaal van Maas lijdt daar sterk aan, ongetwijfeld mede veroorzaakt door de onaffe staat waarin het sinds 1978 is blijven verkeren. Onzes inziens onvergeeflijk – óók van de zijde van de redactie – aangezien in het NKJ van 1983, verschenen in 1984, een uitstekend artikel verscheen van de hand van J. Schiferli over een soortgelijke 'Cuypers-controverse': 'Een "Nationaal Gedenkteeken voor november 1813", Den Haag 1863-1869', 73-131.

Hierin worden niet alleen de conflicten rond het monument uit de doeken gedaan, maar is tevens geprobeerd om de achtergronden en ideologie van de verschillende tegenstrevers te schetsen. Met name van de verhouding en het verschil van denkbeelden tussen Vosmaer en Thijm is een uitstekende analyse gegeven,

die aan beide persoonlijkheden recht doet. Welbeschouwd had Schiferli's artikel, zelfs al verscheen het volgens Maas (noot 1) te laat om het nog te verwerken(!), hem ervan moeten weerhouden het zijne nog te publiceren. In ieder geval mag hiermee duidelijk zijn, dat Vosmaer aan een grondige studie toe is, willen we ooit iets van de vorige eeuw in het algemeen, en van Cuypers, Thijm en De Stuers in het bijzonder, begrijpen!

Het tweede opstel, dat onzes inziens onaf was, is het zeer omvangrijke exposé van Jochen Becker over de ikonografie van het Rijksmuseum. Hier heeft de kwantiteit de volledigheid in de weg gestaan en de kwaliteit verdrongen. Door een fors verhaal over de voorgeschiedenis van het Rijksmuseum vooraf te laten gaan, dat rijp was voor afzonderlijke publikatie, heeft Becker zijn betoog grote schade toegebracht. Het gaat in op zaken die in andere artikelen, zoals dat van Grijzenhout over de Nationale Konst-Gallerij, al aan bod komen en is chaotisch ingedeeld: behalve de te lange inleiding wordt het verhaal nog eens onderbroken door een 'Exkurs', die zonder meer interessant is, maar daar als een wig het verhaal in stukken slijpt. Hier had onzes inziens de redactie een taak gehad. Bevreemdend is bovendien dat Becker de indruk wekt, alles wat niet meer in het artikel kon, in de noten gestopt te hebben. Hij lijkt al zijn kennis en materiaal bloot te geven, en hoewel dit voor toekomstige onderzoekers zeker zijn voordelen heeft, zal het de belangstellende lezer niet aansporen tot nadere kennisneming van zijn verhaal.

Dit is spijtig omdat de eigenlijke ikonografische analyse van Becker niet alleen hoogst informatief, maar op sommige punten ook meesterlijk is en boeiend. Dat is dan ook het paradoxale van dit opstel: door alle uitweidingen is Becker er niet toe gekomen om de essentie van zijn verhaal, de ikonografie binnen en buiten, compleet uit en af te werken. Zo is hij op een van de belangrijkste afdelingen van het Rijksmuseum, Het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, geesteskind van De Stuers, nauwelijks ingegaan. Weliswaar stelt hij dit voorbehoud zelf ook, maar om deze afdeling af te doen met de mededeling dat zij: 'sowohl was ihre Dekoration als was ihre architektonische Form betrifft, die zusammen mit Spolien und Exponaten eine für die Kunstgewerbemuseen der Zeit so typische Evokation bestimmter Kunstperioden erstrebt', is, hoewel volkomen juist, écht te weinig. Temeer daar deze afdeling voortborduurde op het 'pantheon'-thema, waar de 'Exkurs' aan is gewijd! Bovendien vormt deze omissie vermoedelijk tevens de reden waarom de rol van De Stuers ten aanzien van het decoratieprogramma zo zwaar onderbelicht is gebleven. Dit zou niet het geval zijn geweest wanneer Becker weet had gehad van de vele brieven van De Stuers

over dit onderwerp in Cuypers' persoonlijk archief bij het gemeentearchief te Roermond. Als heugelijk feit kunnen we mededelen dat dit bestanddeel momenteel wordt bewerkt door drs G. Végh ter uitgave in de Rijks Geschiedkundige Publicatiën.

Ook bij de ikonografische uitleg van de gevels dient een kritische noot geplaatst te worden, en wel daar waar Becker stelt dat de hoofd façade als een frontispiece de functie van het museum formuleert. Hij verwijst daarbij naar een eerder artikel van zijn hand over het frontispiece van Van Manders *Wtlegghingh* en een passage uit Thijms *Heilige Linie*. De gelijkstelling van titelblad en hoofd façade, die loopt via de synonieme aanduiding 'frontispiece', is te interessant en voor de 19e eeuw ook te waarschijnlijk om zó globaal af te doen. Zo ontbreekt Thijms vermelding in zijn inleiding tot de *Heilige Linie* dat in het frontaal van zijn werk de namen van enkele grote geestverwanten genoemd worden. Er bestaat vervolgens nu eenmaal een temporeel hiaat tussen Van Mander en Thijm, dat toch in zekere mate gedekt dient te worden, en voorts geeft de bewuste passage van Thijm niets meer aan, dan dat hij de term 'frontispies' in bouwkundige zin gebruikt: 'Bij de heidenen was het bouwfrontispies eene uitsluitende eigenschap van den "tempel"; het paleis van Caesar werd er niet mee verciert, dan als eene voorbeduiding zijner aanstaande vergoding'. In zoverre zijn deze woorden van belang, dat zij één van Beckers centrale conclusies ondersteunen, te weten, de opvatting van het museum als een cultusruimte, waar men door het schone tot het ware en het goede kan komen. Hier mag nogmaals gesteld worden, dat Becker beter de inleiding achterwege had kunnen laten, en de 'Exkurs' bekorten, om de gelijkstelling van titelblad en hoofd façade voor 19e-eeuwse architectuur te kunnen onderbouwen. Aangezien men grote waarde hechte aan een 'organische' samenhang tussen binnen en buiten, waarbij het exterieur de bestemming van de interne ruimtes onthult, kan het bijna niet anders of Beckers veronderstelde analogie tussen boek en gebouw is volkomen juist.

Het beste deel van Beckers artikel is de analyse van de bijna middeleeuwse 'processieroute' van Voorhal via Eregalerij tot Rembrandtzaal, in welke cultusruimte in plaats van een altaar het hoogtepunt uit de Nederlandse 17e-eeuwse schilderschool figureert: Rembrandts Nachtwacht. De parallel met monumentale entree in de westbouw, processie door het kerk-schip om te eindigen in de absis met het hoogaltaar, is onontkoombaar. De voorhal als entree was in dit concept uitgemonsterd als microcosmos, waarin alle idealen van Thijm, Cuypers en De Stuers over een corporatieve maatschappij, zich manifesteren. De ironie wil dat juist vanuit dit licht bezien in volle omvang de angst van Vosmaer en de zijnen voor het 'ultramou-

taanse' spook tastbaar wordt. Het is bijna genant dat een kleine hechte katholieke elite een door en door katholiek hiërarchisch-corporatief maatschappijbeeld heeft weten uit te drukken in een van de meest kostbare overheidsgebouwen van die tijd. Een gebouw, dat nota bene bestemd was voor de nationale kunstschaten en een uiting diende te zijn van het 'Vaderlandsch gevoel' van het nog jonge koninkrijk. Het geeft te denken . . . Hoewel Becker zeer overtuigend aantoont dat het decoratieprogramma van het Rijksmuseum door en door Thijmiaans opgevat is, gaat de bewijsvoering inzake de directe rol van Thijm in de veelheid van het artikel verloren. Na lezing en herlezing, ook van de noten, blijken de aanwijzingen omtrent Thijms directe inbreng niet erg substantieel. Niet dat het aan Beckers betoog over Thijms invloed ook maar iets afdoet, gezien diens onmiskenbare betekenis als 'mentor' van Cuypers en De Stuers. Dit nuanceverschil is daarom van belang, omdat we ons moeten realiseren dat niet alle herinneringen aan Thijm in het werk van Cypers op diens directe betrokkenheid teruggevoerd mogen worden. Zowel Cuypers als De Stuers zijn in jarenlange omgang met Thijm van diens ideeën doordeesemd geworden. Men denke b.v. aan het op en top Thijmiaanse karakter van de inmiddels definitief tot verdwijnen gedoemde uitmonstering der St.-Servaas.

De enige bijdrage in het NKJ met een uitsluitend architectonisch onderwerp is die van K. Veenland-Heineman over de prijsvragen voor het Muzeüm Koning Willem I en het Rijks Museum. Dit is een goed en helder artikel met een beschrijving van de diverse plannen, een analyse van de nagestreefde ideeën en een uiteenzetting van de complexe gang van zaken rond de prijsvragen. In het scala van reeds min of meer bekende gegevens heeft zij een aantal leemten in kunnen vullen dankzij de vondst van de ontwerp tekeningen van de diverse mededingers. Interessant zijn ook de bezigheden van Cuypers' grootste concurrent, de Architect des Konings, Eberson, die in het 'interregnum' tussen de beide prijsvragen verschillende voorstellen heeft uitgewerkt. Wellicht had de auteur hier tevens de gelegenheid te baat kunnen nemen om de wonderlijke 'driehoeksverhouding' tussen koning Willem III, Eberson en Cuypers te behandelen, die in de latere hagiografie rond de laatste zo'n pregnante rol speelt. Hier heeft het alle schijn dat 'ware' gebeurtenissen in het kader van de geniecultus een toposachtige omvorming hebben ondergaan. Als Ebersonkenners is zij bij uitstek gekwalificeerd om waarheid en verdichtsel in deze ook door De Stuers krachtig gevoede legende te scheiden.

Spijtig is bovendien dat zij zich niet waagt aan conclusies inzake de stijlrijd, onder het motto dat daarvoor eerst nader onderzoek verricht moet worden. Toch zouden wij nogmaals willen pleiten voor wat

minder schroomvalligheid. Een vlot geschreven, af-rondende conclusie is het zout in de pap voor de lezer. Ze vormt geheugentechnisch de kapstok, waaraan het betoog ophangen wordt, kan nieuwe voorwaarden formuleren voor nadere studie, en biedt de onderzoeker het onmisbare houvast bij zijn verdere speurtocht door de 19e eeuw.

Behoud en beheer van 19de-eeuwse kerken, themanummer Heemschut, tijdschrift van de Bond Heemschut, 62 (1985) september nr. 9, 157-184.

Eveneens naar aanleiding van het eeuwfeest van het Rijksmuseum organiseerden de Bond Heemschut en het Cuypers Genootschap een studiedag om eens stil te staan bij de stand van zaken rond het behoud van 19e-eeuws kerkelijk cultuurgoed. Als één van de fenomenen is gesignaleerd dat de voortgaande studie van Cuypers' oeuvre de sloop van zijn bouwwerken en interieurs nauwelijks bij kan benen. Opvallend is anderzijds dat vele onderzoekers niet meer genoeg nemen met het 'opslaan' van hun studieobject in de vorm van foto's e.d., maar zich daadwerkelijk inzetten voor het behoud daarvan. Het themanummer geeft hiervan voorbeelden als De Posthoorn in het artikel 'Kerkenbehoud in Amsterdam' van Guido Hoogewoud, de Vondelkerk in een bijdrage van Lydia Lansink, en de (gesloopte) Alkmaarse St.-Dominicus en de Obrechtkerk in 'Het nut van kerkennota's' van Wies van Leeuwen. Een tweetal artikelen besteedt aandacht aan het wegrestoren van de 19e eeuw uit oudere kerken, te weten de St.-Maartenskerk te Zaltbommel van de

hand van Erik Dolné, en de Maastrichtse St.-Servaas door Bernadette van Hellenberg Hubar. De praktische kant wordt vertegenwoordigd door een zeer informatief betoog over kerkverwarming door Michel Mulders, de gevoelige kant door enkele gedichten over Cuypers en zijn werken van Walter Altena en een interview met de reeds genoemde kunstenaar Clemens Merkelbach van Enkhuizen. Behalve enige korte bijdragen over de z.g. 'Waterstaatsarchitectuur', bevat het nummer een vlot geschreven inleiding van Coert Peter Krabbe over de St.-Nicolaaskerk te Amsterdam, chef d'oeuvre van Cuypers' leerling A. C. Bleys, waar de dag gehouden werd.

Resumerend kunnen we stellen, dat het eeuwfeest van het Rijksmuseum niet zozeer afgeronde studies en conclusies heeft opgeleverd als wel de aanzetten daartoe. Meer dan ooit hebben de besprekingen in de pers getoond, hoe moeilijk cultuurminnend Nederland het heeft met de waardering van kunstuitingen, die als 'niet-eigentijds' en als 'kopie van het verleden' gebrandmerkt zijn. Aangezien een zekere wisselwerking tussen pers en groot publiek verondersteld mag worden, moeten hierin onzes inziens de obstakels van het doorzetten van de herwaardering van de 19e eeuw als volwaardige cultuurperiode gezien worden. Kortsluiting tussen wetenschap en pers op deze punten zou daarom meer dan wenselijk zijn.

BERNADETTE VAN HELLENBERG HUBAR
WIES VAN LEEUWEN

juni 1986

MONUMENTENBERICHTEN

Zierikzee, Melkmarkt 2

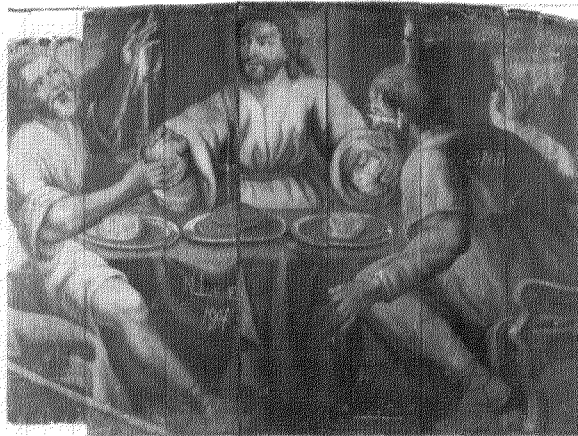
Jaren geleden, in 1979, kwamen bij de restauratie van het pand Melkmarkt 2 in Zierikzee achter de betegeling van een zolderkamertje beschilderde houten delen tevoorschijn. Deze waren secundair gebruikt en zaten kris-kras door elkaar (afb. 1). Aanvankelijk was niet duidelijk wat de beschildering moest voorstellen, maar nadat de delen waren uitgenomen, konden ze in elkaar gepast worden. Helaas kon niet worden voorkomen dat een aantal planken in de container is verdwenen, zodat de voorstelling weliswaar leesbaar, maar niet volledig is. Zeer onvolledig is het gedeelte waarop de evangelisten Mattheus en Marcus zijn voorgesteld. Alleen fragmenten van de bovenste helft zijn gespaard. De evangelisten zijn nog juist aan hun attributen, de engel en de leeuw, te herkennen. Het pendant met Lucas en Johannes is aanzienlijk completer. Ook zij gaan van hun attributen, het rund en de adelaar vergezeld. Op een piëdestal naast Lucas ligt bovendien een schilderspalet. De evangelisten zijn allen bezig in een boek te schrijven. Vrijwel compleet is de voorstelling van Christus te Emmaus. Op tafel liggen broden en vis. Uitgebeeld is het moment van de breking van het brood (afb. 2). Mogelijk ontbreken enkele delen ter weerszijden. Van een vierde tafereel is maar zo weinig bewaard dat de voorstelling niet te identificeren is. Een zittende figuur wordt door een engel (?) benaderd en links daarvan staan vier kandelaars.

De afmetingen van de panelen met de evangelisten zijn ca. 4.70 meter breed en 1.90 meter hoog. De figuren zijn gescheiden door een onbeschilderde band. Elk bevindt zich dus in een vak van ca. 2.30 bij 1.90 m. Het tafereel met de Emmausgangers is ca. 1.90 m. breed en 1.50 m. hoog.

Over de herkomst van de voorstellingen is niets bekend. Het is goed voorstelbaar dat de delen met de evangelisten oorspronkelijk een gewelfbeschoot vormden. De planken lopen horizontaal en de verticale, onbeschilderde banen kunnen de aftekening zijn van ribben (of naalden). De delen van de Emmausgangers lopen daarentegen vertikaal. De bovenrand is hier licht getoogd. Mede gezien de voorstelling zou het hier

Afb. 1. *Delen van schildering in de achterkamer, 1e etage, Melkmarkt 2, Zierikzee (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist).*

Afb. 2. *Detail schildering, Melkmarkt 2, Zierikzee: Christus met de Emmausgangers (foto RDMZ, Zeist).*

kunnen gaan om een altaarbovenstuk. De Emmausmaaltijd was een geliefd thema om de symboliek van de eucharistie te verbeelden. Dat gold in het bijzonder voor de 17e eeuw, een datering die de schilderijen ook op grond van hun stijl stellig toekomt. De herkomst is daar nog steeds niet mee opgelost. Bovenstaande technische en iconografische gegevens zouden kunnen wijzen op een R.K. schuilkerk (die er in Zierikzee was en die in 1769 geheel werd vernieuwd).

De restauratie zal vooral neerkomen op het vullen van de vele spijkergaten en het op een passende wijze invullen van de lacunes. Na restauratie zal worden bezien waar en hoe de delen, die nu in het bezit van de gemeente zijn, zullen worden opgesteld.

A. DE VRIES

Rijksdienst voor de Monumentenzorg

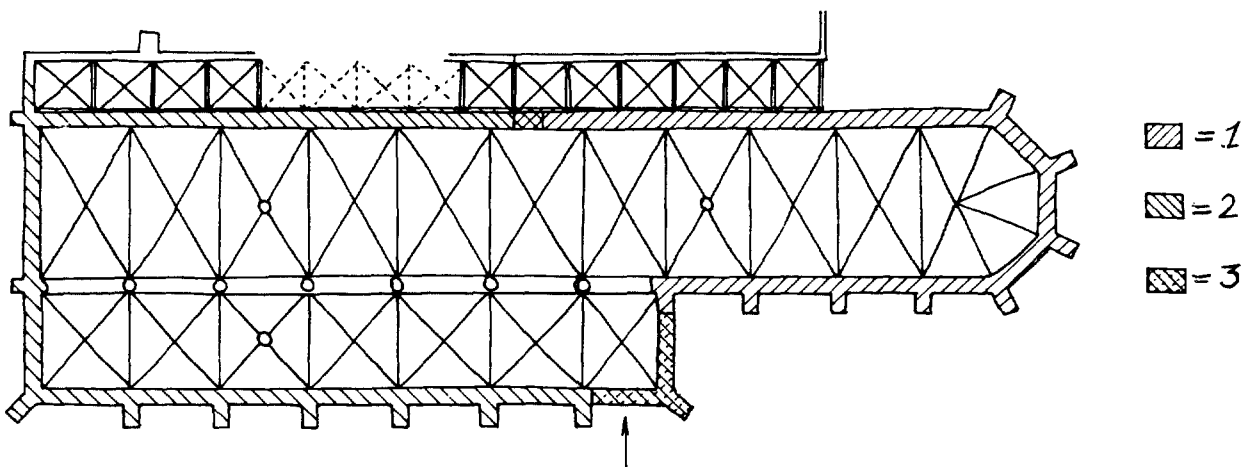
Datering van de Broerenkerk te Zwolle

Dankzij beperkt dendrochronologisch en archivalisch onderzoek kan, in aansluiting op het artikel van A. de Vries elders in dit *Bulletin KNOB*, iets meer gezegd worden over de bouwgeschiedenis van de Broerenkerk (afb. 3, 4). Tijdens de restauratie van de kerk, omstreeks oktober 1983, werd uit een stapel afkomend sporenhout een zevental houtmonsters gezaagd. Het hout lag onder de steiger aan de zuidzijde. Het is niet bekend uit welk deel van de kapconstructie het materiaal afkomstig is. Bij twee monsters was waarschijnlijk nog net de grens van het spinthout aanwezig, hetgeen van belang is voor een enigszins nauwkeurige dendrochronologische datering.¹ Beide monsters ondersteunen een datering, in ieder geval een terminus

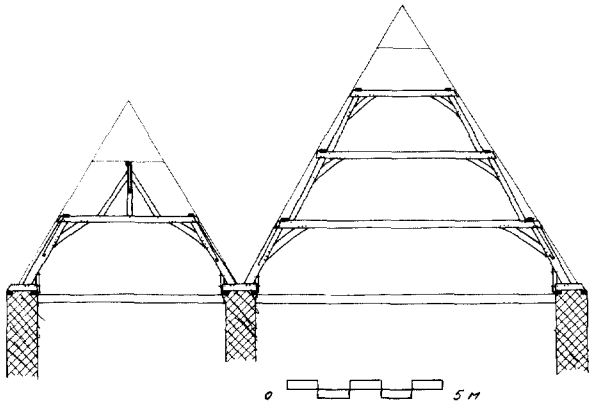
post quem, van respectievelijk 1492 en 1495 ± 6 jaar. Twee andere monsters met wankant en daarmee de aanwezigheid van de laatst gevormde jaarring, konden in 1504 worden geplaatst.

Historische gegevens maken aannemelijk dat dit hout afkomstig is van het tweebeukige schip. Gelet op de teltermen in de kap is het schip in één bouwcampagne vanaf het koor in westelijke richting opgetrokken. Met de bouw van het driezijdig gesloten, vijf traveeën lange koor werd in of omstreeks 1465 begonnen, nadat toestemming tot de stichting was verkregen. In 1475 werd Arlanus de Rupe hier reeds begraven,² maar het aanbrengen van een 'glasvynster' en de (definitieve?) wijding vonden respectievelijk in 1481 en 1482 plaats.³ Vanaf dit moment moet de bouw van kerk een tijdje hebben stilgestaan. Het koor kreeg aan de westzijde namelijk een tijdelijke houten afwerking die in de kap nog herkenbaar is. Met de bouw van het tweebeukige schip moet even na 1490 zijn begonnen. In 1491 mochten de broeders éénmaal buiten het eigen termijngebied geld inzamelen ten behoeve van de bouw van de nieuwe kerk⁴ en in 1493 schonk de stad 50.000 grote stenen 'toe vollest oier kercken'.⁵

De dendrochronologische datering van de sporen maakt het aannemelijk dat het schip omstreeks 1505 onder de (Hildesheimer) pannen was. De afwerking en wijding van dit bouwdeel liet ook nog even op zich wachten. Het stadsbestuur kreeg een eigen gestoelte dat ongetwijfeld in het schip was opgesteld. In 1506 kocht men ertoe 'eyn holt' en werd de bouw ervan aan meester Geert Kystemaker gegund.⁶ In 1507 werkte men aan de overhuiving 'tot den gewolfft ten broderen baven onse stoelte'.⁷ In 1507 werd aan 'Hugo [Boekels] Maler' opgedragen 'de Engele an der

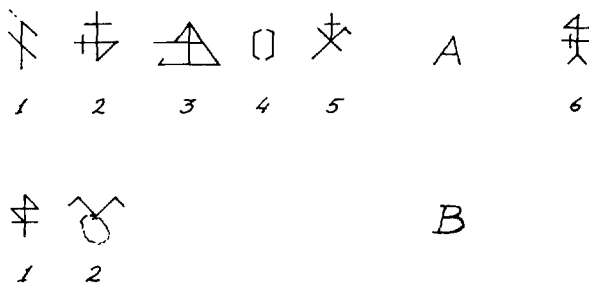
Afb. 3. Schetsmatige plattegrond van de Broerenkerk met daarin de datering van de verschillende bouwfasen (tekening auteur, 1978; niet op schaal). 1. 1465-1482; 2. ± 1490-1512; 3. XVII

Afb. 4. Dwarsdoorsnede over het tweebeukig schip van de Broerenkerk te Zwolle, gebouwd tussen ± 1490 en 1512 (tekening auteur, 1978).

statsstoelte ten broederen te stofferen'; in 1511 volgt nog een laatste betaling voor het gestoelte.⁸ In 1512 moet het schip klaar zijn geweest, omdat toen de bisschop kwam om de kerk te wijden.⁹

Tussen de prachtige gewelofschilderingen in de zijbeuk ontdekte restauratiearchitect Th. G. Verlaan de tekst: 'So men scref MCCCC drye ende acht wort den erst(. . .) des(. . .)', analoog aan een versje dat uit de literatuur bekend is: 'Als men schreef duysent vijf-hondert drie en acht Werd den eersten steen aan dese kerck gebracht'.¹⁰ Gezien de plaats van de schildering, de historische gegevens en de dendrochronologische datering had men beter kunnen schrijven: de laatste steen of de eerste steen aan het gewelf. Het jaartal dient hier als optelsom gelezen te worden, dus als 1511.

Afb. 5. Steenhouwersmerken op zandstenen onderdelen van de Broerenkerk. A. Het koor; nummer 1 t/m 5 op kraagstenen onder de gewelfaanzetten, nummer 6 op een baksteen in de gootlijst; B. merken op de dagkanten/afzaten van de vensters in de zuidelijke zijbeuk.

Tijdens de restauratie kwamen op enkele plaatsen steenhouwersmerken te voorschijn. In het koor werden ze aangetroffen op de zandstenen kraagsteentjes onder de gewelfaanzetten en zelfs een in witte engobe op een geprofileerde baksteen in de gootlijst (zie afb. 5). Op de vensterdagkanten en -afzaten in de zuidelijke zijbeuk werden enkele andere exemplaren aangetroffen. Vergelijkt men deze merken met identieke exemplaren op andere gebouwen, dan kan soms iets over de datering en over de bouwers worden achterhaald. In dit geval zijn de gebouwen met identieke merken globaal iets jonger dan de Broerenkerk. Nummer twee in het koor komt overeen met een merk in de Zwolse Wijndragerstoren (XVd-ca. 1500).¹¹ Een merk op de zuidbeuk komt ook voor op de kerk van Haaksbergen (1520).¹²

In de eerste helft van de 16e eeuw werd de zijbeuk met één travee in oostelijke richting verlengd en voorzien van een portaal. In de kap en in het metselwerk is deze toevoeging duidelijk herkenbaar. Hiermee schoof de ingang voor de leken met drie traveeën in oostelijke richting op, conform de mogelijkheden die waren ontstaan na het slopen van de binnenste stadsmuur. Het portaal kwam nu recht voor de Broerenstraat te liggen.

Op de noordmuur van het schip zijn twee separaat geschilderde nissen blootgelegd met vrouwenfiguren (muzen?) en daaronder: *Anno m.v. liiii*, interpreteerbaar als 1554. Waarschijnlijk flankeerden deze nissen het orgel dat in 1556 werd besteld.¹³

DIRK J. DE VRIES

augustus 1987

Rijksdienst voor de Monumentenzorg

1. In een vorig Monumentenbericht wordt verwezen naar meer algemene informatie over dendrochronologie, zie: D. J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd', *Bulletin KNOB*, 86 (1987), 85.
2. B. de Jonghe, *Desolata Batavia Dominicana*, Gent 1717, 198.
3. *De dominicanen te Zwolle*, Zwolle 1926, 49 en 51. In 1475 mogen de kloosterlingen op stadsgrond een schutting zetten, zolang 'zy oer kerke tynmeren' zie ook J. van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle V*, Zwolle 1775, 207.
4. S. P. Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland*, Assen 1984, 336.
5. *De dominicanen te Zwolle*, 51.
6. G.A. Zwolle, AAZ01-1898, 95, 13de mnd. 1506.
7. G.A. Zwolle, AAZ01-1899, 70, 7de mnd. 1507.
8. G.A. Zwolle, AAZ01-1899, 84, 11de mnd. 1507 en AAZ01-1902, 74, 12de mnd. 1511.
9. *De dominicanen te Zwolle*, 51.
10. Th. G. Verlaan, 'De schilderingen in de Broerenkerk', *Nieuwsbrief Zwolse Historische Vereniging* 1 (1984), nr. 4, 64.
11. H. Janse, 'Marques de tailleurs de pierre au Pays-Bas', *Actes du Colloque international de glyptographie de Cambrai 14-16 septembre 1984*, 570.
12. *Ibidem*, 571.
13. M. A. Vente, *Vijf eeuwen Zwolse orgels 1447-1971*, Amsterdam 1971, 74-75.

KNOB

NIEUWS VAN DE BOND EN ACTUELE INFORMATIE

Notulen ledenvergadering 20 juni 1987 gehouden in de Academie voor Bouwkunst te Amsterdam

1. Opening

De voorzitter opent de vergadering en heet iedereen van harte welkom. Aansluitend spreekt hij zijn jaarrede uit.

Dames en Heren,

Hartelijk welkom in dit fraaie pand, dat voor deze dag welwillend is afgestaan door onze vice-voorzitter. Het is heel plezierig, dat wij in deze fraaie ambiance onze vergadering kunnen houden. Tegelijkertijd wordt ons een blik gegund in de architectuurgeschiedenis. Ik mag de vice-voorzitter hiervoor bijzonder bedanken. Ook zou ik graag de dank willen uitspreken voor de organisatoren van deze zomerexcursie, in het bijzonder de Heer Stokroos en Mevr. De Haas. Ik ben er van overtuigd, dat allen vandaag zullen genieten van het gebodene. Ook de sprekers en gastheren wil ik van harte bedanken voor hun medewerking. Het is een goede gewoonte, bij de KNOB, dat de voorzitter op deze dag een krachtige jaarrede uitspreekt, waarin hij heden en toekomst van de KNOB betreft. U bent wat dat betreft verwend door mijn voorganger Buddingh'. Deze bracht dit over het voetlicht met een grote mate van welsprekendheid, verpakt in een licht lokaal accent. U zult dit vandaag moeten missen.

Als kersverse voorzitter, die nog niet een half jaar in dienst is, zal ik het kort maken. Dat belet mij niet om mijn voorganger van deze plaats bedanken voor de leiding, die hij al jaren aan onze bond heeft gegeven. Zijn optreden kenmerkte zich door een persoonlijke inkleuring. Daarmee en door zijn enthousiaste belangstelling voor alles wat met oude cultuurwaarden te maken had, gaf hij aan de leiding van onze bond een eigen glans. Onder zijn voorzitterschap zijn nieuwe statuten tot stand gekomen en is het rapport over de toekomst van de KNOB verschenen. Ik kom daar straks nog op terug. Het is jammer, dat de Heer Buddingh' wegens tijdgebrek niet meer in de gelegenheid is, om deel van het bestuur uit te blijven maken en daardoor de uitvoering van het nieuwe beleid mede

gestalte te geven. In het afgelopen jaar kreeg de studiedag over begraafplaatsen landelijke bekendheid. Ik ben er van overtuigd, dat deze studiedag een aanzet heeft gegeven voor een vergrote en verdiepte belangstelling voor onze historische begraafplaatsen. Deze studiedag was een voorbeeld van de mogelijkheden die onze bond heeft, om een voortrekkersrol te vervullen op die cultuurgebieden, die vanuit verschillende disciplines benaderd worden. Ook de winterexcursie in Den Haag, waarbij het Mauritshuis centraal stond kan een groot succes genoemd worden. De rolzaal was nagenoeg vol met leden, die voortreffelijke lezingen aanhoorden.

In de afgelopen maanden is het bestuur actief geweest, om het al eerder genoemde beleidsplan in uitvoering te nemen. Uitgangspunt van het beleidsplan is een versterking van de positie van de KNOB: inhoudelijk wat betreft haar aandeel in een cultureel beleid in Nederland, gezien vanuit de particuliere, althans niet-overheidssector; en verder een versterking in kwantitatieve zin, wat ledental, financiële mogelijkheden e.d. betreft. Het is duidelijk, dat voor een succesvol uitvoeren van het beleidsplan goede ideeën alleen niet voldoende zijn. Nodig zijn tevens menselijke capaciteit en financiële middelen. Door een bestuursdelegatie zijn inmiddels enkele gesprekken gevoerd met het ministerie van W.V.C. en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Beide steunen van harte het streven van de KNOB. Wij hebben inmiddels een principeafpraak gemaakt met deze instantie, om te komen tot een wezenlijke uitbreiding van ons bureau, zodat op redelijk korte termijn o.m. een ledenwerfactie kan worden gestart en ook maatregelen om verdere versterking van de positie van de bond kunnen worden genomen. Wij hopen in september de besprekingen te hebben afgerond, waarbij op een wezenlijke bijdrage voor de komende twee jaren van de overheid wordt gerekend.

Van de zijde van de overheid bestaan reeds enige tijd plannen om de oprichting van een nieuw kwalitatief hoogwaardig tijdschrift op het gebied van monumentenzorg, archieven, architectuurgeschiedenis, archeologie en musea te stimuleren. Het bestuur van de

KNOB acht het een goede zaak, om aan de oprichting van een dergelijk tijdschrift mee te werken, aangezien dit geheel past in de visie van het beleidsplan. De gesprekken met overheid en uitgevers verlopen op dit ogenblik zeer goed. Hoewel het nog te vroeg is, om concrete uitspraken te doen, durf ik te voorspellen dat binnen afzienbare tijd de stichting van dit nieuwe tijdschrift tegemoet kan worden gezien. Bij besluitvorming, die het bestuur van de KNOB hierover zal nemen, zal de positie van ons *Bulletin* natuurlijk een belangrijke rol spelen.

Het is van groot belang voor de toekomst van de KNOB, dat zij zich actief begeeft op het terrein, wat door de Rijksoverheid inmiddels met de naam Cultuurbeheer getooid is. Dat wil zeggen de bevordering van kennis, liefde, behoud, beheer en verbetering van zaken die behoren tot gebied van archieven, musea, archeologie, architectuurgeschiedenis en monumentenzorg, zulks in hun onderlinge samenhang.

Als kleinzoon van een oud-lid van het KNOB, die bij zijn overlijden in 1914 in het *Bulletin* van dat jaar werd herdacht als iemand, die warm gevoelde voor oudheidkundige belangen, wil ik U verzekeren, dat ik mij gaarne verplicht voel, om mij voor deze uitbouw van onze bond in te zetten. Ik zou mijn openingswoord willen eindigen met U te vragen enkele ogenblikken stilte in acht te nemen voor hen, die ons in het afgelopen jaar ontvielen. Dat zijn de KNOB leden: Dhr. W. Franken; Dhr. Th. Haakma Wagenaar; Dhr. A. C. Roodnat; Dhr. Th. A. Ausems; Dhr. A. Groshede; Mevr. H. B. van Veen.

Ik dank U voor Uw aandacht.

2. Notulen ledenvergadering 21 februari 1987 te Den Haag

De notulen worden ongewijzigd vastgesteld.

3. Ingekomen stukken en mededelingen

Secretaris H. J. Jurriëns heeft zijn achillespees gescheurd en kan daarom helaas niet op de vergadering aanwezig zijn. De vergadering wenst hem van harte beterschap. Bericht van verhindering van de heer Valk uit Rosmalen. Mevrouw de Haas deelt mede dat er op 11 december een studiedag over de VOC en de WIC gehouden zal worden.

4. Jaarverslag van de secretaris

Dit verslag wordt goedgekeurd.

5. Verkiezing bestuursleden

Er zijn geen tegenkandidaten voor de heren Jurriëns en Van Voorden en beiden worden dus herkozen.

6. Rondvraag

Naar aanleiding van de mededelingen van de voorzitter omtrent de plannen voor een nieuw tijdschrift worden de volgende vragen gesteld:

Mevrouw van Winter: verliest de KNOB haar zelfstandigheid niet door al de subsidies van het Rijk. De voorzitter antwoordt dat de subsidie slechts voor 2 jaar is en dat de KNOB zich daarna weer geheel zelf moet bedruipen en dan weer zelfstandig zal zijn.

Mevrouw Hubert van Blijenburg: de meeste leden van de Bond zijn alleen lid vanwege het Bulletin. Als er een nieuw tijdschrift komt lopen vele leden weg, wat een groot ledenverlies zal betekenen. De voorzitter is minder bezorgd: leden van de KNOB kunnen zich voor een gereduceerd tarief abonneren op het nieuwe tijdschrift en zullen dus naar zijn mening niet weglopen.

Heer Besemer: Er was sprake in de rede van de voorzitter dat er meerdere stichtingen bij betrokken waren, welke? Voorzitter: alleen de KNOB is overgebleven. Besemer: alle genoemde doelgroepen hebben nu een eigen tijdschrift en waarschijnlijk weinig belangstelling voor het nieuwe tijdschrift. Er is dus nog steeds een versnippering. De voorzitter beaamt dat er nog steeds sprake is van een versnippering.

7. Sluiting

Niets meer aan de orde zijnde sluit de voorzitter de vergadering.

Verslag van de zomerexcursie 20 juni 1987 te Amsterdam, 'de Oostelijke eilanden'

Voor deze excursie hadden zich 60 deelnemers aangemeld, die gastvrij onthaald werden op de Academie voor Bouwkunst, het werkterrein van onze vice-voorzitter drs. U. F. Hylkema. Na de koffie werden in een collegezaal van de academie de lezingen gehouden.

Drs. C. F. Paul en drs. P. C. Jansen: De Oostelijke eilanden en de VOC

De heer Paul gaat in op de rol van de admiraliteit als voortrekker en de uitbreidingen van de bevolking en de industrie in de loop der tijden. Ook het Scheepvaartmuseum ('s Lands Zeemagazijn) wordt belicht, waarbij de tegenstrijdige belangen van monumentenzorg enerzijds en die van het museum anderzijds aan de orde komen. Doordat vorige spreker zijn tijd ruim overschreden had moest de heer Jansen zich zeer beperken. Van de VOC is helaas veel minder meer te zien dan van de admiraliteit. Hij gaat nader in op wat er vroeger van de VOC geweest is en wat er nu nog bestaat.

Drs. ing. A. J. Bonke: Industriële archeologie op de oostelijke eilanden

De toegankelijkheid van de Oostelijke Eilanden was niet groot vanwege de nauwe doorgangen voor de schepen. Paul van Vlissingen is belangrijk geweest voor de uitbreidingen. Door de opening van het Noordzeekanaal in 1876 treden er vele veranderingen op. Door de bouw van het nieuwe entrepotdok gaat het oostelijke havengebied achteruit. Na 1870 ontstond er een toename van de bevolking, vele nieuwe huizen worden gebouwd, maar op de eilanden wonen hoofdzakelijk de arme mensen. De volgende objecten passeren de revue: brouwerijen, pakhuis Pelikaan, werktuigfabriek v.d. Made, Werkspoor, werfje, houtzagerij e.a.

Ing. H. J. Zantkuyl: Restaureren op de Oostelijke Eilanden

In 1650/2 zijn de verdedigingsgordels klaar en na 1655 beginnen de Oostelijke Eilanden tot wording te komen. Als eerste komt 's Lands Zeemagazijn aan de orde, gebouwd door Daniël Stalpaert in 1656, 1e restauratie in 1740 (men bouwt steunberen wegens verzakkingen), 1791 2e restauratie na grote brand. Laatste restauratie van 1975 tot 1981. Het beeldhouwwerk is van Artus Quellinus. Vervolgens worden behandeld: Oosterkerk (Stalpaert en Dorsman), pakhuizen, lijnbanen, Nieuw Oostindisch Huis, stadsschuitenmakerij, sluisjes (nog steeds met hoogteverschil), woningbouw (Amsterdamse school, nieuwbouw, restauratie).

Ir. N. J. H. Koers: Stadsvernieuwing op de Oostelijke Eilanden

De Oostelijke Eilanden zijn al een oud stadsvernieuwinggebied. Met de invoering van de woningwet in 1901 is men al met stadsvernieuwing begonnen. De grootste ingrepen vinden plaats na 1953. Voor Kattenburg houdt de sanering grotendeel kaalslag in. Veel mensen moeten weg, had de naam een asociale wijk te zijn. Hier dus hoofdzakelijk nieuwbouw. Op Wittenburg is de zaak iets voorzichtiger aangepakt, hier treft men oud en nieuwbouw naast elkaar. Tegenwoordig wordt pandje voor pandje bekeken voor wat nog te bewaren is en wat geheel vervangen moet worden. Ook de 19e eeuwse Czaar Petersbuurt wordt behandeld. De beide Kadijken zijn nu pas in restauratie.

Ir. J. van Stigt; De restauratie van het Entrepotdok

De heer Van Stigt houdt zijn lezing in het Entrepotdok zelf. Aan de hand van maquettes, foto's, tekeningen

wordt de restauratie van dit bijzonder lange complex uitgelegd.

Via de Hoogte Kadijk lopen we vervolgens naar de oude scheepswerf 't Kromhout (nu museum), waar de dorst geleest wordt met een kopje thee. Onderwijl wordt een diaklankbeeld getoond over de geschiedenis van de werf en de wijk er om heen. Liefhebbers konden daarna nog deelnemen aan een rondleiding door het museum. Hiermee werd deze zeer geslaagde excursie afgesloten.

Van het bestuur

Op de laatste vergadering heeft het bestuur besloten wat meer aandacht te gaan besteden aan de publiciteit. Hiervoor willen wij een werkgroep PR in het leven roepen. Leden die graag in deze werkgroep zitting willen nemen kunnen zich opgeven op het bureau. Naast het bedenken van publiciteitsacties wordt ook gedacht aan het bemannen van de KNOB-stand op studiedagen en andere bijeenkomsten.

Vele leden hebben dit jaar meer gestort dan de gevraagde contributie. De penningmeester dankt al deze personen voor hun grote gulheid. Zij die hun contributie voor 1987 nog niet hebben overgemaakt, worden verzocht dit als nog ten spoedigste te doen.

Boekaankondigingen

Levend/Living Amsterdam

Ter gelegenheid van het feit dat Amsterdam werd aangewezen tot Culturele Hoofdstad van Europa 1987, werd een Stichting Amsterdam Monumentenstad 1987 in het leven geroepen, om de hoofdstedelijke monumenten extra onder de aandacht van velen – Nederlanders en buitenlanders – te brengen. Zij nam het initiatief tot het zoveelste boek over de hoofdstad, een tweetalige uitgave die de titel 'Levend/Living Amsterdam' kreeg. Daarin worden diverse aspecten van de zorg voor de Amsterdamse monumenten belicht door een tiental auteurs, afkomstig uit verschillende hoeken van het 'monumentengebied', variërend van de (gemeentelijke) overheid tot de restaurerende particulier die zijn eigen huis opknapt. Voor insiders bevat het boek weinig nieuws; maar voor wie niet dagelijks met de Amsterdamse monumenten en de zorg daarvoor te maken heeft, geeft de uitgave veel aardige informatie. De prettig leesbare teksten zijn geïllustreerd met mooie zwart-wit foto's, de meeste van royale afmetingen. De prijs van het aantrekkelijk ogende boek is redelijk te noemen.

Levend/Living Amsterdam. Hoe een stad met haar monumenten omgaat. A city protects its historic past.

Red. Richter Roegholt. 1987, Stichting Amsterdam Monumentenstad 1987, ISBN 90.70265.51.6, 118 p., f 45,—.

Tentoonstellingen

Laatmiddeleeuws gebruiksglas uit Duitsland

Op vroeg-16e-eeuwse tekeningen, prenten en schilderijen met herbergscènes, het Laatste Avondmaal en dergelijke, staat dikwijls allerlei wonderlijk glaswerk afgebeeld. Wie goed kijkt, ontdekt lage geribbelde bekers met een puntige, naar binnen opgestoken ziel, ranke kelken die opmerkelijk modern aandoen en hoge glazen met opgesmolten noppen, zogeheten 'appliques'. Van dit laatmiddeleeuws gebruiksglas is maar weinig bewaard gebleven. Een belangrijke reden daarvoor is dat handelaars gebroken glas maar al te graag opkochten: een vroeg voorbeeld van recycling. Bij opgravingen is in de laatste tientallen jaren veel fraai middeleeuws glas te voorschijn gekomen, alhoewel het meestal in scherven aangetroffen wordt. Wat er aan middeleeuws gebruiksglas tegenwoordig in museumvitruines staat opgesteld, heeft dus bijna altijd een restauratie ondergaan.

Van 13 juni tot en met 18 oktober wordt in Museum Boymans-van Beuningen in Rotterdam de Collectie Karl Amendt tentoongesteld. Dit is een verzameling laatmiddeleeuws gebruiksglas uit de periode 1300-1600, waaronder een aantal hoogst zeldzame typen. Een van de topstukken uit de collectie is een hoog achtkantig pijpglas uit ca. 1500, dat versierd is met slurven – een oude Frankische traditie – en dierenkoppen.

Een groot deel van de getoonde voorwerpen is uitgevoerd in het zogenaamde 'Waldglas', dat wil zeggen dat ze geblazen zijn van een matig gezuiverde, meestal lichtgroene glasmassa. Het glaswerk werd vervaardigd in zogenaamde 'glashutten', glasfabriekjes die door heel Europa verspreid in bosrijke gebieden waren gelegen. Zo was de brandstof voor de ovens binnen handbereik.

Naast de Collectie Amendt vallen er op de tentoonstelling enkele glazen te bekijken, die opgegraven zijn in het Nederlandse dorpje Strijen. De glazen, te dateren rond 1480, komen wat vorm en decoratie betreft overeen met enkele voorwerpen uit de Collectie Amendt. Hieronder enige 'Façon de Venise'-glazen, die ten noorden van de Alpen – ook in de Nederlanden – in glashutten geblazen werden, onder leiding van Italiaanse of door Italianen opgeleide inheemse glasblazers. Dit glaswerk onderscheidt zich van het 'Waldglas' doordat het veel dunner en bijna kleurloos is; bovendien door versiering en elegance. Deze productie was dan ook een stuk kostbaarder en zal zeker

alleen de tafels gesierd hebben van 'lieden van stand'.

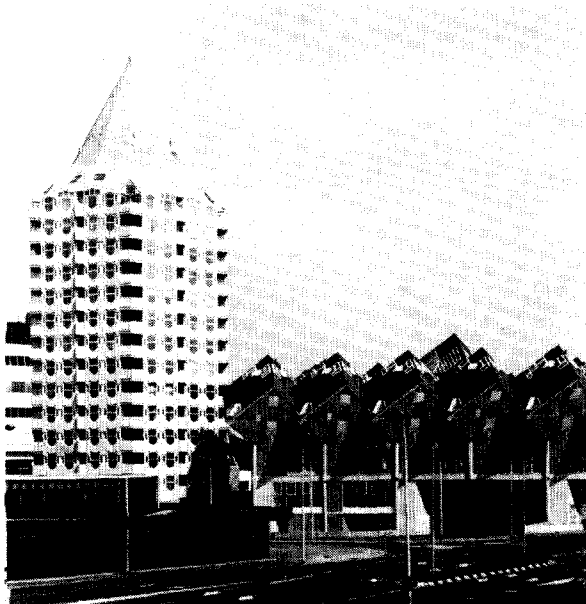
Bij de tentoonstelling, die eerder in het Kunstmuseum in Düsseldorf te zien was, is een rijk geïllustreerde catalogus verschenen: *Glas des späten Mittelalters. Die Sammlung Karl Amendt*, Düsseldorf 1987, met bijdragen van Erwin Baumgartner en Helmuth Ricke. Het boek is in de museumwinkel te koop voor f 32,50.

Laatmiddeleeuws gebruiksglas uit Duitsland. Collectie Karl Amendt. 13 juni tot en met 18 oktober, Museum Boymans-van Beuningen Rotterdam.

Rotterdam nu gefotografeerd voor later

Het verzamelen van beeldmateriaal is sinds hun oprichting een van de doelstellingen van de gemeentes, streek- of rijksarchieven. Zo worden het uiterlijk van een bepaald verzamelgebied en het doen en laten van de bewoners door de jaren heen gedocumenteerd. Naast het verwerven van afbeeldingen die laten zien wat reeds verleden tijd is moeten ook actuele beelden aan de verzameling worden toegevoegd om latere generaties van informatie te kunnen voorzien.

Fotografie is het medium om de veranderingen in een stad vast te leggen. Het Rotterdamse gemeentearchief wil in een tentoonstelling laten zien wat het in de jaren '80 op het gebied van de hedendaagse documentaire fotografie heeft bijeengebracht. Het heeft een aantal fotografen opdracht gegeven hun visie op de stad in beeld te brengen. Zowel het topografische als

het sociale aspect zijn hierin vertegenwoordigd.

Archiefwinkel, Coolsingel 89, Rotterdam; 28 augustus t/m 4 november; maandag – vrijdag 11-16 uur.

Te gast in Amsterdam

Het Amsterdams Historisch Museum besteedt aandacht aan de grand hotels in de hoofdstad door middel van een tentoonstelling met de titel *Te gast in Amsterdam; de opkomst van het grand hotel 1860-1914*. Overal in Europa verzezen in de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw kolossale hotels. Behalve een indrukwekkende gevel waren smaakvolle interieurs en de allerlaatste snuffjes op het gebied van comfort en veiligheid eerste vereisten om een internationaal publiek te trekken.

Het in 1867 geopende Amstel Hotel is het vroegste en lange tijd enige voorbeeld van een modern eerste-klas hotel met internationale allure in Amsterdam. Tegen 1880 werden er nieuwe hotels gebouwd en bestaande verbouwd en uitgebreid, zoals het Doelen Hotel en Hotel Krasnapolsky. Aan het Leidseplein verrees een gloednieuw hotel naar Amerikaans voorbeeld: het American Hotel. Deze bouwactiviteiten hielden mede verband met de wereldtentoonstelling die in 1883 in Amsterdam werd gehouden.

De tentoonstelling besteedt hoofdzakelijk aandacht aan de zeven nog bestaande hotels uit die tijd door middel van bouwtekeningen en foto's, maar ook van realia in de vorm van serviesgoed en gastenboeken, waarin onder andere de Russische tsarenfamilie en de actrice Sarah Bernhardt hun naam hebben geschreven.

Gelijktijdig verschijnt bij Uitgeverij Waanders een boek over de grand hotels in Amsterdam van de hand van E. Wouthuysen en B. Vreeken.

Amsterdams Historisch Museum, Kalverstraat 92, Amsterdam; 27 oktober t/m 2 november; dagelijks 11-17 uur.

Architect Heuvelink

In het Historisch Museum Marialust te Apeldoorn is een tentoonstelling te zien van het werk van de Apeldoornse architect J. A. Heuvelink sr. (1879-1949). In de eerste helft van deze eeuw ontwierp Heuvelink talloze villa's, landhuizen, kerken en winkel-woonhuizen in Apeldoorn en omstreken. Aan de hand van authentiek fotomateriaal, originele tekeningen en een aantal fotodocumenten wordt een representatieve keuze uit zijn werk gegeven.

Heuvelink was een autodidact, die zijn kennis omtrent architectuur voornamelijk ontleende aan z.g. voorbeeldboeken. De klassieke vormtaal is kenmerkend voor de bouwwerken van de architect.

Historisch Museum Marialust, Verzetsstrijderspark 10, Apeldoorn; di t/m za 10-17 en zo 13-17 uur; toegang f 1,25, wo gratis.

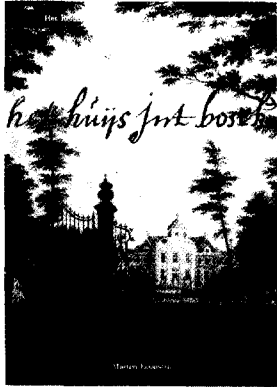
Diversen

Stichting Vakgroep Restauratie

De Stichting Vakgroep Restauratie heeft een fraai vrouwblad laten maken, waarin de doelstellingen worden uiteengezet en waarin de deelnemende restauratiebedrijven zich presenteren. De stichting beoogt de kennis van het bouwen door de eeuwen heen, onontbeerlijk bij restauraties, over te dragen. Dat gebeurt door jonge bouwvakkers de gelegenheid te geven om, naast theoretische scholing, het restauratievak in de praktijk te leren bij daarin gespecialiseerde bedrijven. Het vrouwblad, geïllustreerd met schitterende kleurenfoto's van gerestaureerde monumenten is aan te vragen bij de Stichting Vakgroep Restauratie, Postbus 3503 RC Utrecht (telefoon: 030-434474).

DE WALBURG PERS

Een onafhankelijke uitgeverij die boeken en facsimiles uitgeeft op het gebied van historie (algemene en regionale geschiedenis, literatuurgeschiedenis, maritieme geschiedenis, krijgsgeschiedenis, rechtsgeschiedenis, cartografie, theater- en kunstgeschiedenis), architectuur en monumentenzorg

HET HUIJS INT BOSCH Het Koninklijk Paleis Huis ten Bosch historisch gezien

door Marten Loonstra met een Engelse vertaling van Rollin Cochrane

160 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 49,50

ISBN 906011.398.5

HET HUIJS IN HET NOORDEINDE Het Koninklijk Paleis Noordeinde historisch gezien

door Paul den Boer en Marten Loonstra met een Engelse vertaling van Rollin Cochrane

152 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 49,50

ISBN 906011.489.2

HET HUIJS TE SOESTDIJK Het Koninklijk Paleis Soestdijk historisch gezien

door drs. H. M. J. Tromp met een Engelse vertaling van Rollin Cochrane

160 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 49,50

ISBN 906011.563.5

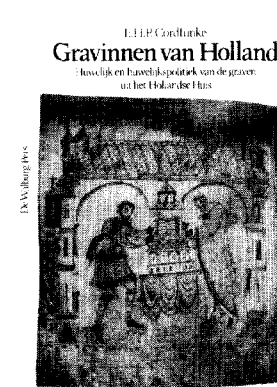

REPUBLIEK TUSSEN VORSTEN Oranje, vrijheid, opstand, geloof

door prof. dr. W. P. Blockmans, Roelof van Gelder, prof. dr. E. K. Grootes e.a.

192 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 29,50

ISBN 906011.268.7

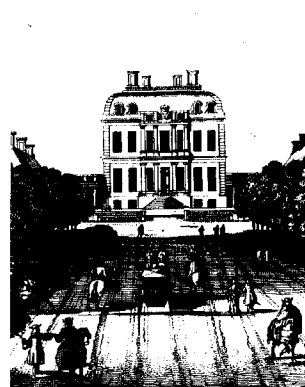

GRAVINNEN VAN HOLLAND Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis

door E. H. P. Cordfunke

144 pagina's
geïllustreerd
formaat 26 x 19,5 cm
gebonden
prijs f 29,50

ISBN 906011.529.5

KASTELEN ROND ZUTPHEN I Kleine Monumenten Reeks

door J. Harenberg

96 pagina's
rijk geïllustreerd
formaat 20 x 14,5 cm
genaaid gebrocheerd
prijs f 15,—

ISBN 906011.555.4

Boeken van De Walburg Pers zijn verkrijgbaar in de boekhandel en rechtstreeks bij de uitgever. U kunt informatie schriftelijk of telefonisch aanvragen bij De Walburg Pers, postbus 222, 7200 AE ZUTPHEN, tel. 05750-10522, telex 48234 walbu